

До 200-річчя від дня народження
Пантелеймона Куліша

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА П. КУЛІША НА ТЛІ СУЧАСНОСТІ

Збірник матеріалів круглого столу з онлайн зв'язком
м. Суми, 12 вересня 2019 р.

Управління культури Сумської обласної державної адміністрації
Комунальний заклад Сумської обласної ради
«Сумська обласна універсальна наукова бібліотека»
Комунальний заклад Сумської обласної ради
Сумський обласний краєзнавчий музей
Комунальний заклад Сумської обласної ради
Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького
Громадська організація «Центр корпоративної освіти «Акме»
Громадська організація «Центр розвитку території та соціального маркетингу «Триторія»

До 200-річчя від дня народження
Пантелеймона Куліша

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА П. КУЛІША НА ТЛІ СУЧАСНОСТІ

Збірник матеріалів круглого столу з онлайн зв'язком
м. Суми, 12 вересня 2019 р.

УДК 821.161.2.(477.52)'06.09(06)

Ш93

Штрихи до портрета П. Куліша на тлі сучасності : зб. матеріалів
Ш93 круглого столу з онлайн зв'язком 12 вересня 2019 р., м. Суми /
уклад. О. М. Малиш. — Суми : Триторія, 2019. — 112 с.

ISBN 978-966-97936-3-8

Збірник містить доповіді та повідомлення учасників круглого столу «Штрихи до портрета П. Куліша», який відбувся 12 вересня 2019 року у рамках святкування 200-річчя від дня народження українського письменника, фольклориста, етнографа, лінгвіста, видавця Пантелеймона Олександровича Куліша.

Автори статей відповідають за достовірність і вірогідність викладеної інформації, за належність поданого матеріалу, за правильне цитування джерел та посилання на них.

ISBN 978-966-97936-3-8

© ТОВ «Триторія», 2019 р.
© Сумська обласна універсальна наукова бібліотека, 2019 р.
© ФОП Ткачов О.О., 2019 р.

Зміст

Зеров М.	Куліш	4
Артюх В.	«Хутірська філософія» Пантелеймона Куліша як вияв міфу «вкоріненості»	5
Беценко Т.	Фольклорна основа поетичної мови П. Куліша (словотвірний рівень)	13
Беценко Т., Руденко Ю.	Поетика «звукових» слів у віршовій мові П. Куліша	19
Дмитрієва О.	Пантелеймон Куліш у виданнях української діаспори з фонду Харківської державної наукової бібліотеки ім. Г. Короленка	26
Конотоп А.	Фонд Пантелеймона Куліша в Сумському обласному краєзнавчому музеї	35
Міллер Н.	Освітні сходи П. О. Куліша	46
П'ятаченко С.	Збірка П. Куліша «Українські народні перекази» та її місце у розвитку української фольклористики	60
П'ятаченко Ю.	Кулішева Сіверщина (туристичний маршрут, присвячений життю і творчості Пантелеймона Олександровича Куліша).....	72
Ткаченко В.	Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш: мистецькі діалоги	91
Федорова М.	В перегуку століть: Пантелеймон Куліш і Полтавщина	95
Яременко А.	П. Куліш INCOGNITO (за публікаціями Г. Т. Петрова)	102
Відомості про авторів		110

КУЛІШ

Давно в труні Тарас і Костомара,
Грабовський чемний, лагідний Плетньов.
Сивіє розум і холоне кров;
Літа минулі — мов бліда примара.

Та він працює. Феніксом з пожеги
Мотронівка народжується знов;
Завзяттям віє від його промов,
І в очах — відблиск молодого жару.

Він бере тупість і муругу ліню,
В Європі хоче «ставляти курінь»,
Над творами культурників п'яніє;

І днів старечих тягота легка,
І навіть в смертних муках агонії
В повітрі пише ще його рука.

11.05.1926

«ХУТІРСЬКА ФІЛОСОФІЯ» ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ЯК ВИЯВ МІФУ «ВКОРІНЕНОСТІ»

У одного з «ранніх» творців ідеї модерної української нації (і прихильника Кирило-Мефодіївського братства) Пантелеймона Куліша (1819-1897) ми не зустрічаємо того месіанізму, який так проглядає в історіософських побудовах М. Костомарова. Натомість він розвиває свої історіософські погляди у напрямку органіцистської «хутірської філософії», яка не лише закорінена в традицію романтизму як певного типу європейської духовності кінця XVIII — середини XIX століття, а ще й враховує деякі напрацювання філософії позитивізму. Хоча тут потрібно відразу зазначити, що романтичні та позитивістські інтенції в світоглядній еволюції П. Куліша становили лише один із прошарків інтелектуальних впливів. Крім цього неповторний візерунок його стилю мислення формували також раціоналістично-просвітницькі впливи (Ж.-Ж. Русо), творчість Вальтера Скота, елементи традиції неоплатонізму (на цьому наполягав Д. Чижевський), етика Б. Спінози.

Романтична історіософія на противагу просвітницьким раціоналістичним моделям зреалізовує своє розуміння історичного розвитку суспільства через принцип органічності, що передбачає, принаймні, неусвідомлений потяг до пантеїзму. При тлумаченні взаємодії Бога зі світом, Ним створеним, у П. Куліша ці пантеїстичні мотиви, проглядають досить виразно. У свою чергу, вони добре відображають глибинні основи романтичного світосприйняття. П. Куліш писав: «Дійшовши, з прогресом кругосвітньої наукової праці, тієї правди, що безкрай і безмірний космос, у величезних і найменших творивах Божих, дає нам закон громадського життя і розумового пря-

мування, кладемо її в основу нашого проповідання національної і духовної свободи» [5, с. 411]. І ще: «Народи живуть по закону Божому, по закону природи, і вся управительська мудрість тільки в тому й єсть, щоб сього закону не ламати...» [3, с. 380]. І таке нерозрізнення Бога й Космосу, закону Божого й закону природи — це не обмовки, це й є оті пантеїстичні мотиви.

Тут далось взнати захоплення П. Куліша філософією Б. Спінози¹. Навіть епіграфом до «Зазивного листа до української інтелігенції» (1882), який є заключною частиною до збірки «Хуторна поезія» він взяв знаменитий вислів Б. Спінози із теореми LXVII четвертої частини «Етики»: «Вільна людина щонайменше думає про смерть, і вільна мудрість полягає в роздумах не про смерть, а про життя... Дії людини треба не оскаржувати, не висміювати, а осмислювати» [5, с. 400].

Бог у пантеїзмі — це не лише трансцендентна сутність, що чітко відділений від іманентного нам світу. Бог, якщо говорити далі мовою Б. Спінози, — це субстанція, що проявляє свою сутність через форми — а) атрибути та б) модуси як стани субстанції у законах природи, морального життя, політики й економіки. Тобто божественне перебуває й у створеному Ним.

А народ у романтичному розумінні — це не просто певна соціальна спільнота, це органічний союз групи людей зі своєю національною сутністю, джерело якої є Бог/Космос. Для П. Куліша це джерело визначає життя природи, народу й окремої людської одиниці. Національна ж сутність є складовою внутрішньої природи окремої людини і являє собою детермінанту її творчої активності, творить її неповторність та надає глибину почуттям єдності з іншими членами народу.

1. Одним із перших, хто вказав на залежність еволюції світогляду П. Куліша від ідей інтелектуальної любові до Бога та євангельського принципу любові, викладених в «Етиці» Б. Спінози був західноукраїнський вчений Василь Щурат (1871–1948) (див.: [8]).

У свою чергу, національна сутність виникає через поєднання людської душі з природним середовищем її мешкання або «душею» природи. Адже саме природа у романтизмі постає завдяки моменту пантеїзму вмістилищем отієї сили життя, яка витікає як виявляється з всюдисущого Космосу. Природа, яка у романтизмі уявляється живою і безпосередньою, заповнена силою життя, яка потім перетікає у душу індивіда. Народ тоді визначається як сукупність індивідів, які пов'язані один з одним через зв'язок із животворною силою природи і саме це однакове відношення до природи робить їх єдиним цілим — народом. Отже, окрема людина лише через посередництво народу може поєднуватися з «Вищою реальністю».

Але не будь-яка природа творить із окремих індивідів органічний народ, а лише та її часточка, яка є *рідним* природним середовищем, що з дитинства знайомий одним індивідам і чужий іншим здатна на таку народотворчість. І саме тому у П. Куліша в середовищі такого рідного ландшафту, «...по хуторах до зоряного неба або вранці до сходу сонця на росі люде щирим серцем моляться...» [2, с. 263]. Отже, лише будучи вкоріненою у рідну природу, з якою людина зрослася і до якої прикипіла, вона вкорінена і в народ. А народ — це те, що обмежене «нашою», рідною місцевістю. Причому тут поняття ландшафту включає не лише природний ландшафт, як то степ, річка чи чорноземні ґрунти, але ще й штучний, окультурений — засіяне поле, посаджений сад, загачені ставки у яру, хутірські будівлі, воли біля клуні. Разом це і є ота рідна місцевість, батьківщина, яка є джерелом почуття рослинно-космічної сили для українського селянина.

Звідсіля й одна із центральних ідей романтичного світогляду (що йде від німецького романтизму) — ідея «вкоріненості». Саме «вкоріненість» шукали його ідеологи в духовних термінах через внутрішню відповідність між індивідом, рідним ґрунтом, народом та Богом/Космосом. Потрібно нагадати, що

пізніше ідеї романтиків знайшли своє відображення в історіософа О. Шпенглера (1880–1936), коли він у «Присмерках Європи» (1918–1922) протиставив концепти культури та цивілізації. Культура має душу, а цивілізація ж є найбільш зовнішнім і штучним станом, на який здатне людство. Отже, прийняття культури означає вкоріненість у неї, що й приводить до подолання стану відчуження від природи та суспільства. «Органічна» єдність всіх складників культури є явище антицивілізаційне, але й антивідчужуюче.

У П. Куліша концепт «вкоріненості» добре проглядає у його теорії хутірського життя або «хутірської філософії». Ці ідеї він розвиває у «Листах з хутора» (1861), «Хуторской философии и удаленной от света поэзии» (1879), «Хуторній поезії» (1882). «Хутір» у П. Куліша — це антитеза «городу» (місту). Це те місце, де за принципом взаємопроникливості поєднуються природа, індивід та народ і в результаті формується стан первинної автентичності, яка протистоїть несправжності міського способу життя². До речі, збірний образ міста як чужинницької інстанції письменник називає німецьким словом «бурх» [2, с. 276]. Для П. Куліша «правильний» український селянин у чомусь аналогічний «ідеальному дикунові» Ж.-Ж. Русо. Він зберіг свій сутнісний зв'язок з природою, близькість до першоджерел свого буття і залишився незіпсованим штучною цивілізацією. «Справжність» українському селянину забезпечує своя земля, «грунт», у який тільки й може проростати «коріння».

Стан вкоріненості породжує і стандарти єдино правильної соціальної поведінки — моральні норми. На думку Куліша — це максими Біблії. Саме вони адекватно відображають автентичне існування хутірської людини. Тому він і пише: «Оставайтесь при своїй городянській філософії, а нам дозвольте нашу селянську

2. Підсилила, на думку відомого українського вченого Віктора Петрова, неприйняття міста мандрівка П. Куліша до Західної Європи в 1858 році [7, с. 71–79].

філософію проповідувати, взявши її прями́сінько з тої книжечки (тобто, з Біблії. — В. А.), котру сотнями років великі городи затуманюють, та й досі не затуманили» [2, с. 254–255].

Але, знову ж таки, без синкретичної невиділеності людини з природи тут ніяк не обійтися і тому у народі «слово Боже, що його він чує в церкві, втілюється в нього самими лише явищами природи, які він любить несвідомо, як немовля свою годувальницю» [1, с. 467].

А ось невикоріненість у рідний ґрунт вказує на відсутність у людини тієї життєвої сили, яка може перетекти через коріння в її душу лише з рідного середовища (землі) і через перебування у колективі на ймення народ. Саме життєва сила/енергія, яка має божественне походження створює умови людяності в людській душі. Місто ж для П. Куліша якраз і означає відсутність «ґрунту», «безґрунтярство». В результаті душа жителя міста формується неправильно, вона є «зіпсованою». Так виникає уявлення про городянина як «чужака», хвора душа якого схильна до аморальних вчинків. А це егоїзм, гендлярство, проституція, ледачість, прислужництво, продажність.

Саме в місті виникає майнова нерівність між людьми, коли «половина з вас у золоті купається, а половина в вонючій грязі тоне, од пекельної роботи чучваніє і з голоду гине» [2, с. 247]. В місті все купується і все продається. Тому в Петербурзі, на Крестовському острові, «мати, мужичка в панській шляпці, через нужду або через ледачу свою воспитанність, рідну дочку продає...» [2, с. 245]. У місті розмовляють російською, «неправильною» «лукавою панською мовою», і вчать неправильним наукам, які «затуманюють» істину Святого письма. Не дивно, що далі П. Куліш закликає: «...своєї мови рідної і свого рідного звичаю вірним серцем держітеся» [2, с. 256].

На противагу «хворій» природі міста хутірський спосіб життя породжує такі моральні цінності як простота, безпосередність, цільність, чесність, відвертість, тому «у город — по

гроші, а в село — по розум» [4, с. 144]. П. Куліш добре ілюструє функціонування такого типу хутірських чеснот у листах «Листів з хутора». У четвертому листі, який називається «Про злодія у селі Гаківниці» показується, як сільська громада, об'єднана принципами християнської любові і прощення перевиховує злодія Дмитра Гарбуза, роблячи його добропорядним християнином. У п'ятому листі — «Хто такий хуторянин» — показується, як хутірський спосіб життя, чумакування і, ширше, весь рідний природно-історичний ландшафт формують у молодій людини Павла Белебня правильні моральні устої, які забезпечують йому щасливе життя на цьому світі. Вустами цього літературного героя П. Куліш і бажає «неправильним» письменним землякам «нехай вони рідного побиту простого не кидали і в німецькі звичаї не вдавались; нехай би через науку, через освіту простого нашого люду не меншало. А то, хто вихопиться в письменні, в тямущі книжкові люде, — уже й не наш. Німець з його німцем, — півень, а не чоловік, хоч візьми та й посади на сідало. Мій Боже! Чи то ж наш простий люда не варт, щоб ми його образу подобилися! Таже ж ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина або хуторянина» [2, с. 279].

Таким чином, найближчі до «грунту» є у П. Куліша і найбільш «справжніми» людьми.

Та життєва сила, що міститься в душі українського селянина вимагає незмінного «грунту» для функціонування «коріння». Тому селянин не любить рух, часті переміщення. Це стосується і незмінності життєвих цінностей, а значить їх стійкості. А городянин, навпаки, — це постійна мінливість, «кочівництво», яке на рівні цінностей породжує їх нестійкість, тобто відсутність глибоких світоглядних переконань, що часто приводить до зрадництва. Якраз наближеність до «грунту» робить селянина «справжнім» тому, що він частина природи й історичного ландшафту, а городянина — навпаки. Не

дивно, що ці городяни у П. Куліша, як представники «чужого» світу мають ще й *іншу* національність — це «жиди», «німці» і росіяни. А якщо ж українці, то це обов'язково «перевертні» або ж соціально-класові чужинці — пани.

Отже, урбанізація є ситуацією соціального зла, яка заперечує українську хутірську автентичність. Тому незіпсована хутірська місцевість повинна залишитися моделлю для побудови бажаних сценаріїв розвитку майбутнього. Щоб залишити природне джерело життєвої сили у всій своїй чистоті, П. Куліш вибудовує навіть антиурбаністичну утопію, коли міста у майбутньому потрібно розділити на села й хутори, а якщо місто і залишається, то воно повинно бути лише місцем професійної діяльності: «надобно городам раздробиться на села, — пише він у одному з своїх листів, — на мызы и съезжаются только в конторы, на заседания на короткое время, отнюдь не засиживаясь в огромных скопищах многолюдства, не производя дороговизны, не наживая равнодушия к немущим, не разрывая соседских связей с поселениями, — тогда только бедность как-нибудь уравномерилась бы с богатством» (цит. за: [7, с. 77])³.

3. Хоча в ненадрукованій за життя статті «Українофилам» (написана у 1862 році)

П. Куліш показав, що може дивитися на феномен міста реалістично і зовсім не «романтичними» очима. Тут він пише: «Я вже натякнув вище, як шкідливо для успіхів української ідеї відчуження наших громадян від освіченого неукраїнського і навіть антиукраїнського суспільства в містах, — шкідливо вже хоча б тому, що вони, будучи передовими людьми свого загнаного і зануреного в невігластво племені, добровільно позбавляють себе випадку вчитися багато чому не з книжок» [6, с. 435–436].

І далі, відкинувши ідеалізацію хутірського способу життя, він пише про знецінюючу роль сільськогосподарської праці для інтелектуальної діяльності: «Хто відчув на собі, яку заколисливу дію мають на розумову здатність людини дрібні господарські турботи разом з фізичною втомою, той легко зрозуміє, що вийде через десяток років з самої розвиненої людини, яка приречена себе на просте хліборобське життя. Якби навіть у них під рукою були всілякі книги й освічені сусіди, то і тоді вони не були б у силах стояти нарівні зі століттям в освіченості, а стояти нарівні зі століттям є необхідним для керівника простого народу» [6, с. 436].

Таким чином, «хутір» у П. Куліша — це не лише спосіб господарювання, а ще й символ української автентичності. Це та структурна одиниця соціального життя, де відбувається акумуляція Божественної та природної енергії, яка «перетікає» потім у «дух народу» і знаходить, врешті, своє вираження у способі життя окремого українця-хуторянина. Тому українець і за своїми заняттями, і за психологічним складом свого характеру — селянин-хлібороб, а не городянин/містянин.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. **Куліш П.** Об отношении малороссийской словесности к общерусской // Твори: у 2 т. / П. Куліш. — Київ : Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 458–476.
2. **Куліш П.** Листи з хутора // Твори: у 2 т. / П. Куліш. — Київ : Дніпро, 1989. — Т. 2. — С. 244–280.
3. **Куліш П.** Із збірки «Хуторна поезія». Історичне оповідання // Твори: у 2 т. / П. Куліш. — Київ : Наукова думка, 1998. — Т. 1. — С. 359–381.
4. **Куліш П.** Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / П. Куліш; [пер. з рос. О. Шокала] // Куліш П. Моє життя. — Київ : Український світ, 2005. — С. 139–381.
5. **Куліш П.** Зазивний лист до української інтелігенції // Куліш П. Твори: у 2 т. / П. Куліш. — Київ : Наукова думка, 1998. — Т. 1. — С. 400–412.
6. **Куліш П. А.** Українофилам / П. А. Куліш // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.) : [хрестоматія]; [упоряд. А. Г. Болебрух та ін.]. — Дніпропетровськ, 1995. — С. 423–438.
7. **Петров В.** Хуторянство і Європа (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го) / В. Петров // Життя і революція. — 1926. — № 7. — С. 71–79.
8. **Щурат В.** Філософічна основа творчості Куліша / В. Щурат. — Львів, 1922. — 132 с.

ФОЛЬКЛОРНА ОСНОВА ПОЕТИЧНОЇ МОВИ П. КУЛІША (СЛОВОТВІРНИЙ РІВЕНЬ)

Усна народна творчість — органічний складник поетичного мовотворення П. Куліша. Фольклорне слово, дух народної творчості міцно вкорінилися в поетичне єство митця. Відтак ідіюстиль письменника — глибоко народне явище, енергетично наповнене джерелами національного мовомислення, народномовної культури. Важливо усвідомити механізми засвоєння та трансформації різнорівневих уснословесних елементів у авторській інтерпретації, що слугують показниками етноналежності художника.

Мета розвідки полягає у описі народнопоетичних засобів, зафіксованих у поетичній творчості П. Куліша. Досягнення зазначеної мети передбачає розв'язання основного завдання — здійснення аналізу словотвірних елементів, що виступають ознаками фольклорного стилю і постають прикметами зв'язку ідіолекту з фольклорними текстами, з уснословесною дійсністю.

Фольклорні елементи словотвірного рівня разом з іншими одиницями (лексичними, фразеологічними, синтаксичними) складають поняття фольклоризму. Уживання фольклоризмів якнайпереконливіше засвідчує не тільки знання поетом народної творчості (а також водночас і народної мови), а й, що набагато важливіше, слугує показником національного типу мислення художника слова, зрештою — виявляє його національну належність. Останнє можливе лише за умови генетичного й органічного введення зазначених структурних елементів фольклорного стилю у полотно авторових творів.

Фольклоризми — «стилістичні одиниці, що мають виразне фольклорне походження» [4, 452] розглядаємо як первинний, національно позначений тип, еталон національного світобачення, світовідчуття і світорозуміння, що зафіксований у слові — зокрема у народнопоетичному: «Фольклоризми виникають як особлива функція загальноповиваного народно-розмовного слова, естетично осмисленого, майстерно обробленого, відшліфованого, розрахованого на емоційний вплив, на виникнення абстрактних асоціацій у слухача» [2, 20]. До фольклоризмів належать і лексичні одиниці, серед них фонетичні, словотворчі варіанти, і синтаксичні одиниці (словосполучення), і цілі композиційні побудови, що відтворюють колорит фольклорного тексту, стилізують певний фольклорний жанр [2, 20–21]. Поняття *фольклорний* синонімізується з термінами *уснословесний*, *уснопоетичний*, *фольклорно-пісенний*, *народнопоетичний*, *народнопісенний*, *народно-розмовний*.

Народнопісенність мови П. Куліша є визначальною рисою ідіостилю митця і виявляється як у зовнішніх ознаках мовної майстерності поета — у характерних словосполученнях, фразеологізмах, типових народнопісенних епітетах, порівняннях (тобто у використанні мовних формул, властивих фольклорному стилю), так і у внутрішній семантичній організації його мови.

Поезія П. Куліша, що помітно відразу, надихалася народною піснею, її мотивами, образами, характерною символікою, у якій тільки натяк на певний атрибут довколишнього світу викликає певне коло народнопісенних асоціацій. З піснею споріднюють поезію П. Куліша мотиви *долі*, *чужини*, *туги за рідним краєм*. Зміст і багатоплановий характер цих мотивів розкривається в устах поетичних формулах, у народнопісенних прийомах відтінювання синонімів, антонімів, у прийомах метафоризації, що містить індивідуально-авторське контекстуальне оновлення семантики слова.

Традиційно найменшими фольклорними елементами вважаються словотвірні ресурси. Однією з характерних рис словотвору українських народних пісень є тяжіння до вживання слів із зменшено-пестливими суфіксами. Найпоширенішими виступають іменникові форми, марковані народнопоетичними суфіксами -оньк-, -еньк-. Так, суфікс -оньк- виражає пестливість з особливим відтінком інтимності, прихильності, ніжності. 11-томний СУМ з поміткою «народнопоетичне» фіксує слова з цим суфіксом, що їх досить активно використовує П. Куліш, наприклад: *дівчинонька* [СУМ, II, 298], *родинонька* [СУМ, VIII, 594], *сторононька* [СУМ, IX, 738], *сирітонька* [СУМ, IX, 199], *дитинонька* [СУМ, VIII, 288] та ін.

Частовживані у ідіостилі П. Куліша лексеми *рибонька*, *зіронька*, *слізонька*, *славонька*, *могилонька* тощо, які також мають у своєму складі цей суфікс. Хоч вони і не зафіксовані 11-томним СУМ як народнопоетичні, але, без сумніву, взяті поетом з народно-розмовного мовлення. У них виразно відчутний колорит народнопісенності, адже саме завдяки їм фольклорне мовлення набуває специфічної задушевно-мелодійної, лагідно-проникливої, плавної тональності. Уведення таких одиниць до іншого — нефольклорного контексту — забарвлює останній у народнопісенний колорит (не дивлячись на те, чи це контекст прозовий, чи поетичний): пор. приклади з прозових текстів П. Куліша: *Злякалась голубонька, як дитина, і заплакала з ляку* [3, 92], *... да защемило серденько в мості Лесі ...* [3, 95], *Як ізійшла вечірня зіронька ...* [3, 276], — *Голубонько Оленко!* [3, 276].

Фольклорне забарвлення з відтінком пестливості має і суфікс -иц-(я): *водиця: «Ой дівчино, дай нам, серце, / Водиці напитись»* [3, 336].

П. Куліш вдається до використання таких специфічних словотвірних афіксів, властивих дієсловним основам, які характерні лише для думового епосу: це, зокрема, префікс із-: *Земля пишним цвітом / Изкрасила усі трави* [3, 349], *Медом*

кухлі *ісповняйте* [3, 347], *Іззираються* в розмові / *Очі із очами* [3, 336], *Ісповняють* срібні кубки [3, 312]. Пор. із подібним слововживанням у думках: на своє здоров'я козацьке молодецьке *ізмагав* [6, 92], Мене, меншого брата, *ізождіте* [6, 213], На Савур-могилу *ісходжає* [6, 199].

Те саме значення, що й суфіксу -оньк-, властиве і суфіксові -еньк-. У 11-том ному СУМ позначку «народнопоетичне» мають такі іменники, марковані суфіксом -еньк-, як: *воленька* [СУМ, I, 726], *доленька* [СУМ, II, 358], *доріженька* [СУМ, II, 156], *козаченько* [СУМ, IV, 210], *личенько* [СУМ, IV, 501], *місяченько* [СУМ, IV, 754], *соколенько* [СУМ, IX, 440].

Не викликає бодай найменших заперечень, що саме з народно-розмовного мовлення взяті такі іменники з суфіксом -еньк-, які не мають у словникових джерелах відповідної позначки, як *тополенька*, *серденько*, *рученьки*, *ніженьки*. Віднесення цих лексем до фольклоризмів здійснюємо аксіоматично: *О горенько!* [3, 466], *Цілує рученьку* подячливим цілунком [3, 453], *Аж поки прийде час, годинонька* тиха [3, 450], *І рученька* її тремтіла [3, 443], *Чого вночі блудиш і серденьком* нудиш [3, 328], *А вона сміється, як рибонька* в'ється [3, 328], *Світися ж, зіронько, ...* [3, 387].

В українській мові налічується низка іменників з абстрактними значеннями на позначення почуттів, станів, волевиявлень людини, що виступають на позначення понять негативного змісту, як от: *сум*, *лихо*, *горе*, *недоля*, *могила* тощо. Характерною особливістю пісенного фольклору є те, що такі слова маркуються зменшено-пестливими суфіксами. Маркування іменникових форм, які містять у своїй семантиці яскраво виражену негативну оцінку, суфіксами з пестливими значеннями, значно посилює їх емоційно-експресивне забарвлення, загострюючи біль, силу вияву почуттів та ступінь переживання ліричного героя. Окрім того, це зумовлює створення внутрішніх контрастів у одному слові. Наприклад: *Слізеньками гірко облилася* [3, 348].

Суфікси із зменшено-пестливим значенням виступають продуктивними і у прикметниках: *Повій, вітре* буйненський / *На чистий вид, повненький!* [3, 405], також у прислівниках: *Не все там хорошенько* [3, 445], як її *Вона* з його руки *тихесенько* виймала [3, 443], *І грався* би з рибками й дівчатами *любенько* [3, 386], пор. наприклад, з думами: *Хорошенько* в три берези по дупах *затинаяте* [6, 305].

Наявність певних словотворчих афіксів — не єдиний показник народнопоетичності стилю П. Куліша. У віршовій мові письменника є безліч різнорівневих одиниць, які вказують на фольклорне джерело його митецької діяльності. Це, зокрема, специфічні складні слова — ознака народнопоетичного стилю: *серденько-дівчино* [3, 326], *плачється-ридає* батько й мати [3, 450], знайде *шлях-дорогу* [3, 414], *меди-вина* пити [3, 413], з сіроманцями вовками *квилю-проквиляю* [3, 420], *вовки-сіроманці* [3, 316], *сад-виноград* [3, 323]: пор., наприклад, з думовим слововживанням: *Ей, то став* словами промовляти, / *Сльозами* проливати, / *Вовків-сіроманців* братами називати [6, 199], *А козак* сидить у корчмі та *мед-вино* кружас [6, 309], *То вдова* ті слова *зачуvas*, / *Все плаче-ридає* [6, 378], *Оце ж* тобі *шлях-дорога* широка і довга [6, 367].

За зразком народнопоетичних моделей складних слів автор творить і власні, з поміж яких особливо тяжіють до фольклорних дієслівні утворення: *сталось-приключилось* [3, 415], *скиглять-завивають* [3, 415], *сяду-обіймуся* [3, 415], *жити-панувати* [3, 414], *шарувати-мити* [3, 414], *споминати-вихвалити* [3, 413], *зрати-примовляти* [3, 413], *слухать-знати* [3, 411], *кряля-королиця* [3, 411], *широке-безкрає* [3, 404], *пишайся-хвалися* [3, 403], *голосить-співає* [3, 402], *переливається-жахтить* [3, 401], *споглянь-подивися* [3, 403], *сохне-просякає* [3, 403], *пливе-поринає* [3, 402], *пасіки-пустині* [3, 350], *серце-душа* [3, 350], *степ-облога* [3, 420], *буркочуть-говорять* [3, 350], *козацька-лицарська* [3, 351], *горе-горювання* [3, 348], *мліє-омліває* [3, 346], *вставати-воювати* [3, 334], *ходжу-блуджу* [3, 322].

Отже, фольклорні словотвірні афікси — природні складники поетичної мовотворчості П. Куліша як народного митця.

Тетяна Беценко, Юлія Руденко,
м. Суми

ЛІТЕРАТУРА:

1. **Ващенко В. С.** Мова Тараса Шевченка. — Харків, 1963.
2. **Єрмоленко С. Я.** Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. — Київ, 1999.
3. **Куліш П.** Вибрані твори. — Київ : Дніпро, 1969.
4. Стилiстика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. — Київ : Вища школа, 2003.
5. Словник української мови. — Т. I–XI. — Київ : Наукова думка, 1970-1980.
6. Украинские народные думы. — Москва, 1972.
7. Українські народні пісні : родинно-побутова лірика. — Київ : Дніпро, 1964.
8. **Чабаненко В.** Стилiстика експресивних засобів української мови. — Запоріжжя, 2002.

ПОЕТИКА «ЗВУКОВИХ» СЛІВ У ВІРШОВІЙ МОВІ П. КУЛІША

У сучасній українській літературній мові звукові слова утворюють кількісно багате та якісно різноманітне лексико-семантичне поле. Найпотужніше слова із семою «звук» представлені у художній мові. Поряд із кольором і рухом поети гостро відчують звук як один із проявів життя. Тонким майстром естетизації поетичної думки вважаємо П. Куліша. Його поетична мова — симбіоз звука, кольору, руху. До найчастотніших слів із звуковою семантикою, використуваних у художній творчості, належать слова, пов'язані з позначенням процесуального прояву звукових вражень, звучання, шуму [8, с. 209].

У поетичному ідіостилі Пантелеймона Куліша спостерігаємо широку парадигму звукових слів. Автор навіть створив оригінальну і довершену збірку, котру назвав символічно «Дзвін» (1893 р.) Ця збірка містить низку особистісно-психологічних, сповідальних, ліричних віршів.

Слова із семою «звук» у поетичній мовотворчості П. Куліша піддаються класифікації за різними ознаками. Так, за частиномовним вираженням у поетичному континуумі митця фіксуємо прикметники, які вказують на відсутність звукового вияву: «*Погляну з захисту — воли, воли й воли, **безмовні**, як і їх батьки були*»; «*Що пробував колись в цьому краї чоловік і між **німих** звірят прожив блаженний вік*»; «*Усю ніченьку **німую**, я лежу без сну, сумую*» [5]; прикметники, що вказують на слабкий вияв звукових вражень: «*В твої голубенькі очі, як в морі **тихе**, зазираю*»; «*Я тут новий Адам: свій **тихий** рай обходжу*»; «*Хто чесно привітав твій чистень мармуровий, там, де твоя **тиха** колиска колихалась*»; «*Наплинуть до тебе Гості говірливі, веселі, співочі, **ніжно-буркотливі***» [5];

прикметники, що позначають силу вияву звукових вражень, їх інтенсивність: «Мов хвиля на морі кипить **широкошумна**, щоб осоромилась дрібноста слабоумна» [5]. Показовими виступають прикметники, що містять інтенсифікуючу звукову ознаку: «Ковтай, а я брехну, що це ййце гадюче. Про мене слава йде, що я щеня **гавкуче**»; «Робив себе царем співання. Ніхто ж того з **співочих** птиць не знав»; «Наплинуть до тебе гості **говорливі, веселі, співочі, ніжно-буркотливі**». [5]. Найчастотнішими є лексеми, які вказують на слабкий вияв звука або ж його відсутність взагалі. Слова **безмовні, німих, німую** відображають журливий, мінорний настрій поезії, символізуючи певну безвихідь. Прикметники **тихий, ніжно-буркотливі** викликають спокій, медитативні відчуття.

У поетичному лінгвостилі П. Куліша спостережені іменники, що за своєю семантикою співвіднесені з поняттям «звук»: «Мені здавалось, ніби з кобзарями в шинку жидівському я зустрічався, що в голову їх тільки хміль ворушить, а в **співах** правду темний розум душить»; «Робив себе царем **співання**. Ніхто ж того з **співочих** птиць не знав»; «Ніхто в високім хорі не чував мізерної пташини **щобетання**»; «Не соколи, персти бистрій, пускав на струни він живій і **рокотом** про старину звав Русь хоробру на войну» [5]. Як переконалися, велику роль у сприйманні поетичного слова митця відіграють асоціативні перенесення звукових слів. Наприклад, іменники **спів, співання, щобетання, рокіт** асоціюються із чимось присмним — весняною мелодією жайворонка чи солов'я [1, с. 7].

Активними постають дієслова із звуковою семантикою: «Голосно про те **співає** мій коханець соловейко»; «О! виспіває, лящить він про зітхання мого серця»; «Вплив місяць із-за хмари, море стиха **помовляє**»; «Стою, **німую**, труп німий, а все несеться, все **сміється**... він на вушко **шепнув** щось йй, — почервоніла, та без серця» [5]. Так, дієслова **сміятися, шепотіти, німувати** безпосередньо передають психо-емоційний фон особистості: збудження, схвильованість чи, навпаки, — спокій і релаксуючі відчуття,

радість та задоволення.

У поезії П. Куліша фіксуємо прислівники на позначення звукових вражень, відчуттів: «**Голосно** про те співає мій коханець соловейко»; «Тарасе — брате! Де твоя тридцяти струнна? Нехай би земляка достойно привітала, нехай би **голосно** вона зарокотала» [5]. Головні характеристики звука — гучність / негучність, різкість / нерізкість. [2, с. 53] — найбільш засвідчені у прислівниках *тихо, дзвінко, голосно, шумно, смішно*. Всі вони передають міру й ступінь того чи іншого звукового вияву явища, тому, відповідно, мають сильніший/слабший вплив на нашу підсвідомість.

Звукова семантика притаманна особливим формам дієслова — дієприкметникам: «Бо сон мені страшний приснивсь. Примчавсь до мене ночі син і, **хрупучи**, зо мною звився»; дієприслівникам: «Так муза хуторна серед людей чужих, **жартуючи**, сумні перебирає струни» [5]. Дієприкметники ніби увиразнюють дію, підсилюють звукові характеристики завдяки шумному **ч**.

Звуконаслідувальні слова означають слухові образи, які є відповідниками звуків довкілля. Точність мовних наслідувань звуків здебільшого наближена до природної. Фонетичний склад, структура, семантика звуконаслідувальних слів визначаються характером відображуваної звукової дійсності як явища природи. У поетичних текстах П. Куліша знаходимо слова, що наслідують звучання явищ неживої природи: «Чи знав би ти, зачувши «**день-дзелень**» на мурозі лягла головою», та слова, що передають звуки тварин: «**Рох, рох! Плям, плям!** Щодня я, любий брате, сита: Полови й висівок зісталось півкорита»; «**Гав, гав! Цяв, цяв!** А я, знай, сестро, хочу їсти, да хліба не дають: нема з мене користи» [5]. П. Куліш вдається до використання звуконаслідувальних слів не тільки для посилення сприйняття відтворюваних явищ, а й для моделювання звуко-образного малюнка тексту в цілому.

Як мали змогу переконатися, у мовотворчості у П. Кулі-

ша превалюють прикметники для номінації звукових явищ (від позначення тиші (*німі, безмовні, тихий*) до гучних веселощів (*співочі, говірливі*)). Письменник майстерно оперує звуковими словами різної конотації задля створення звукової картини. Переважно П. Куліш вдається до лексем позитивної конотації: *дзвінкий, тихий, проспіваний, барабанний, струнний*. Подібні слова створюють атмосферу свята, ми ніби чуємо тиху гру на струнних інструментах або ж гучні удари по барабану чи дзвінку українську пісню, котра супроводжує дії.

Звукові слова, реалізовані у поетичній мові митця, класифікуємо за типом діяча, виділяючи:

- дієслова, що передають звуки людини: «**Сміюсь** на хуторі із темного хижачтва, і з велемудрого письмацтва-гайдамацтва»; «З піснями і **регит, і лемент, і крики**: Кому з вінка втіха, кому жаль великий» [5].

- слова, що характеризують звукові вияви тваринного світу: «Де ви сього слова про жаль мій набрали, пташки, в воздуховій горі? Коли б же ви про мене у **співах_мовчали**, було б ще гірше мені»; «Голосно про те **співає** мій коханець соловейко. О! **Виспівує, лящить** він про зітхання мого серця»; «В крамні коморі **Щиглик** **щебетав** свої щиглячі пісеньки любенько»; «Ба навіть соловейко, чи сам він чує те, чим душу нам чарує, я **творюорохкає** да **ляскотить_раненько?**» [5]

- лексеми, що відтворюють чи фіксують звучання предметів — музичних інструментів: «Тарасе-брате! Де твоя **тридцятиструнна?** Нехай би земляка достойно привітала, нехай би голосно вона **зарокотала**»; «Тепер сльозу ми з серця роним, як у натхненні **струни** дзвоним»; «**Задзвонімо у струни**, на лжу й кривду перуни!»; «**Затрубімо й у роги**, — **никніть злюки й вороги**»; «Мов **труба** мідяна на весь світ **зарокоче**, **пісні морем широким** — **безкрайм** **поллються**» [5].

- словоодиниці, що позначають звуки явищ природи: «Мов хвиля на морі кипить **широкошумна**, щоб осоромилась **дрібнота** **лабоумна**»; «**Німує** **поле**, що багрилось під **славлені пісні твої**»; «На

Підгір'ї криниця — *Свіжа, люба водиця. Без устанку по піску* **Дзюркотить** *у холодку*»; «*Ти сидиш під білим деревом, вітер сумно в полі* **вие**»; «*Ожив той мармуровий вид, почав* **стогнати камінь**» [5]. Очевидно, письменник використовує звукові слова, щоб відтворити кожну сферу буття природи, людини, світу речей. Все це має безпосередній вплив на свідомість, тому у віршових текстах до нас линує «*регит, лемет, крики*», «*щебече щиглик*» і «*співає соловейко*», «*дзвонять струни*» і «*фрокочуть труби*», «*німує поле і стогне камінь*».

На основі звукових слів митець моделює художні засоби: епітети (*тиха колиска, гості ніжно-буркотливі, німая ніченька*); метафори (*німує поле, вітер вис, стогне камінь*), порівняння (*в твої голубенькі очі, як в море* **тихе**, *зазираю; мов* **труба** *мідяна на весь світ* **зарокоче**, *пісні морем широким* — *безкрайм* **поллються**) [5]; тавтологію (*Що се, браттє, ви спите, мовчки сумно мовчите?*; *Робив себе царем* **співання**. *Ніхто ж того з* **співочих** *птиць не знав; Стою, німую, труп німий, а все несеться, все сміється...*) [5].

Митець може в одному реченні поєднувати декілька звукових слів. Так проявляється специфіка ідіостилію П. Куліша у плані створення звукових картин та образів:

- іменник + іменник + іменник: «З **піснями і регит, і лемент, і крики**: Кому з вінка втіха, кому жаль великий» [5]. Саме через комбінацію іменників відчуємо наростання шуму, гулу, виникає образ святкової події, яка супроводжується веселощами;

- прикметник + прикметник + прикметник: «Наплунуть до тебе **Гості говірливі, веселі, співочі, ніжно-буркотливі**» [5]. Прикметникові слова формують характеристику якостей описуваних реалій;

- прислівник + дієслово + іменник: «**Голосно** *про те* **співає** *мій коханець* **соловейко**» [5];

- іменник + дієслово + іменник: «Мов **труба** мідяна на весь світ **зарокоче**, **пісні морем широким** — **безкрайм** **поллються**» [5]. Завдяки такому компонованню звукових слів створюється образ

музичного інструмента — труби;

• дієслово + дієслово + прикметник: «**Стою, німую, труп німий, а все несеться...**» [5] — через поєднання звукових слів виникає особливий образ тиші, мовчання, німоти.

ВИСНОВКИ

Отже, художній, зокрема поетичний ідіостиль П. Куліша — фрагмент національно-мовної дійсності. Поетичні тексти П. Куліша відзначаються активізацією звукових слів, котрі беруть участь у формуванні образного малюнка вірша. Звукова лексика посилює емоційно-експресивну виразність поетичної думки і значною мірою впливає на чуття людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. **Бабакова О. В.** Семантична структура та функціонування дієслів звучання / О. В. Бабакова. // Культура народів Причорномор'я. — 2004. — № 47. — С. 7–9.
2. **Беценко Т.** Закони звукової архітекtonіки художнього тексту / Тетяна Беценко // Світогляд — філософія — релігія : зб. наук. праць. — Суми : Фабрика друку, 2014. — Вип 6. — С.155–173.
3. **Беценко Т.** Стилiстика сучасної української мови. Фонiка / Т. П. Беценко, І. Б. Голуб. — Суми, 2015. — 324 с.
4. **Волошина О. В.** Лексика відчуття як засіб вираження сенсорної оцінки та її конотативні властивості / О. В. Волошина // Наукові записки [Вінницького національного аграрного університету]. Сер.: Соціально-гуманітарні науки. — 2013. — Вип. 2. — С. 51–58
5. **Куліш П.** Творчість [Електронний ресурс] / П. Куліш // Клуб поезії: веб-сайт. — Електр. дані та прогр. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.poetryclub.com.ua/metr.php?id=103&type=tvorch>
6. **Ленець К. В.** Слово точне і гарне / К. В. Ленець. // Культура слова. — С. 26–31.
7. **Мішеніна Т.** Стилiстичний потенціал звуконаслідувальних слів

у сучасній українській мові (на прикладі новелістики 60-х років ХХ ст.) / Т. Мішеніна // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Мовознавство. — 2014. — № 12. — С. 107–112.

8. **Пустовіт Л. О.** Словник української поезії др. пол. ХХ століття (семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філ. наук / Пустовіт Л. О. — Київ, 1993. — 37 с.

Олена Дмитрієва,
м. Харків

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІША У ВИДАННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ З ФОНДУ ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМ. В. Г. КОРОЛЕНКА

Видання зарубіжної україніки почали надходити до фонду Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (ХДНБ) на початку ХХ ст. Найбільше ж поповнення відбулося в 1995 р., коли товариство «Канадські друзі України» подарувало бібліотеці близько 9 тис. книг і журналів українознавчого контенту. Ці документи стали цінним джерелом інформації для науковців і бібліографів Харкова, вагомим підґрунтям біографічних і біобібліографічних розвідок. Мета цієї публікації — розповісти про деякі видання творів Пантелеймона Куліша та праці про нього представників української діаспори, що зберігаються у фонді.

«В діаспорі не цінять Куліша з тієї простої причини, що він не належить до «державницької» течії української культури», — так пише літературознавець Юрій Луцький у вступній статті до «Вибраних листів Пантелеймона Куліша, українською мовою писаних» [1, с. 8], що вийшли друком у Канаді 1984 р. Частково він мотивує це тим, що життєпис Куліша й досі добре не вивчений, оскільки для цього треба мати доступ до першоджерел — архівів, щоденників, листів. Цю прогалину він і намагався ліквідувати виданням, про яке йдеться. Листи до збірки відбиралися таким чином, аби найкраще висвітлити різні періоди життя письменника. Їх адресатами є Т. Шевченко, О. Бодяньський, О. Милорадович, О. Кониський, Г. Галаган, І. Хильчевський та інші особи. Ґрунтовний аналіз листування подано у вступній статті визначного філолога сучасності

Юрія Шевельова «Кулішеві листи і Куліш у листах». Ця ж стаття з незначними змінами була надрукована в журналі «Сучасність» незадовго до видання книги, в грудневому номері 1983 р. [2]. Незважаючи на те, що це видання Української вільної академії наук у США, Ю. Луцький називає його «популярно-науковим». Стислі підрядкові примітки стосуються лише найважливіших осіб і подій, є покажчик імен і назв творів. Застосовано тогочасний правопис, що побутував у діаспорі, проте, деякі особливості Кулішевої мови збережено. Публікація лише україномовних листів пояснюється незнанням російської мови в діаспорі. Мистецьке оформлення книги належить Петру Холодному. Невеличка рецензія літературознавця Лариси Онишкевич на цю книгу була вміщена в журналі «Сучасність» [3], де авторка на той час була редактором відділу літератури.

Художні твори П. Куліша, видані в діаспорі, найповніше репрезентовані чотиритомником, що побачив світ у берлінському видавництві «Українське слово» в 1922–1923 рр. (серія «Бібліотека «Українського слова»») [4]. У фонді ХДНБ наявні три томи цього зібрання, що потрапили до фонду бібліотеки в 1926 р., четвертий, на жаль, відсутній. У першому томі надруковано роман «Чорна рада» зі вступною статтею Богдана Лепкого, яка є не тільки і не стільки викладом біографії письменника, скільки роздумами про його особистість, ідейні шукання, еволюцію поглядів, визначення місця в історії українського руху. Також стаття містить аналіз роману та вибрану бібліографію. Другий том склали вибрані поезії зі збірок «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін», «Йов», деякі твори, що друкувалися поза збірками, та переклади з «Позиченої кобзи». У передмові до цього тому Лепкий висуває тезу про те, що Куліш був перш за все поетом — і не тільки у віршованих творах, але й у прозових, критичних і навіть історичних: *«Скрізь видно поетичний погляд на світ, скрізь видно атмосферу не буденного, а якогось ніби недільного життя»* [4. Т. 2. С. 7]. Видатний дослідник твор-

чості Куліша Євген Нахлік вважає ці передмови Лепкого значним внеском у кулішезнавство. Третій том видання містить поему «Україна» і проілюстрований портретами київських князів, козацьких ватажків, кобзарів та іншими малюнками роботи Б. Лепкого.

У фонді книгозбірні є також видання роману «Чорна рада», що побачили світ у Сполучених Штатах Америки. У передмові до видання 1955 р. [5] журналіст Дмитро Штикало говорить про літературну, мистецьку та виховну цінність твору. Наприкінці книги наведені пояснення незрозумілих слів і явищ. На багатьох словах поставлено наголоси — у тих випадках, коли Кулішеві наголоси *«...відступають від наголосів нашої інтелігенції»* [5. С. 5]. Книга 1968 р. та її перевидання 1982 р. [6–7] — це фрагменти роману (інколи скорочений переказ), призначені для читання в межах шкільної програми. У невеличкій, на дві сторінки, передмові популярно викладено біографію письменника; наприкінці подано стислий аналіз побутових сцен у романі, характеристику осіб, пояснення незрозумілих слів і запитання на перевірку засвоєного.

Цими книгами у фонді ХДНБ, власне, й обмежуються окремі видання творів Куліша, що побачили світ стараннями української діаспори. Кулішезнавство діаспори, крім уже згаданих Юрія Шевельова, Богдана Лепкого, Юрія Луцького представлене іменами Євгена Маланюка, Юрія Бойка-Блохина, Романи Багрій-Пікулик, інших філологів, істориків і публіцистів.

Юрій Луцький, який виступив редактором згаданих вище «Вибраних листів Пантелеймона Куліша...», також є автором двох статей про складні стосунки Пантелеймона Куліша і Тараса Шевченка [8–9], хоча він і зауважує, що ця тема практично вичерпана. Наприкінці статті «Ще до теми «Шевченко і Куліш» [8] він з гіркотою констатує, що усі його спроби реабілітувати непопулярного в діаспорі Куліша не увінча-

лися успіхом, із «Вибраних листів...» було розпродано лише 100 примірників, і вочевидь, час для переоцінки письменника ще не настав.

Стосункам Пантелеймона Куліша з Іваном Нечуєм-Левицьким і Олександром Кониським присвятив дві статті [10–11] історик і публіцист Марко Антонович. З першим Куліша поєднували 28 років дружби, з другим життєві шляхи розійшлися. У цих публікаціях змальовуються обставини знайомства, зустрічі, суперечки та суперництво, оцінка творчості одного одним.

Суперечлива особистість Куліша є в центрі уваги і статті Василя Луцьва «Пантелеймон Куліш — майстер драгування громадської думки» [12], назва якої відсилає нас до відомої фрази Миколи Зерова: *«Кулішеві треба віддати заслужене: з нього був великий майстер драгувати українську громадську думку»* [13. С. 245]. Аналізуючи літературно-громадську діяльність Куліша, Луцьв пише про великий вплив того на українську громаду як *«...плідною творчістю, так і певною деструктивною роботою»* [12. С. 30] та ілюструє цю тезу думками Бориса Грінченка, Дмитра Дорошенка, Миколи Зерова, Богдана Лепкого, Дмитра Донцова, Івана Франка.

Не можна оминати увагою статтю Євгена Маланюка «В Кулішеву річницю» [14], написану через півстоліття після смерті письменника. Говорячи про те, що з плином часу забуваються образливі висловлювання видатних людей, він пише: *«Одного лишень не можемо забути. Одному йому лишень не пробачаємо. Не можемо пробачити. З цілого його величезного творчого доробку, з тієї бібліотеки книжок тільки той один рядок: Народе без пуття, без честі, без поваги»* [14. С. 105]. Полемізуючи з Дмитром Донцовим, Юрієм Липою, Сергієм Єфремовим, Маланюк пише про багатозначність і навіть загадковість Куліша, намагається пояснити те «щось», що відрізняло його від інших і драгувало сучасників.

Загальний характер має стаття професора І. Гончаренка [15], в якій подано біографічні відомості, характеристику особистості, світогляду та ідеології Пантелеймона Куліша, окреслено педагогічні погляди та сформульовано його заслуги перед народом.

Невеличка розвідка «Куліш як гоголезнавець» [16], що є у фондах багатьох бібліотек України, належить викладачу Українського вільного університету Генріху Вібе (Henrich Wibe), науковим керівником якого був літературознавець Юрій Бойко-Блохин. Темою дисертації Вібе стала «П. О. Куліш як біограф і критик М. В. Гоголя». Цей автор, як і Лепкий та Луцький, також підкреслює, що особистість і творчість Куліша ще не опрацьовані ні в радянському, ні в еміграційному літературознавстві. Підґрунтям до фундаментальних досліджень він вбачає вивчення «...поодиноких проблем із «кулішезнавства» в найрізніших його виявах» [16. С. 5] та компаративні студії. У згаданій розвідці подано огляд праць Куліша, присвячених Гоголю («Спроба біографії Миколи Васильовича Гоголя», «Твори й листи М. В. Гоголя», «М. В. Гоголь. — Гімназія вищих наук і лицей князя Безбородька», «Гоголь як автор повістей із українського життя (й історії)» та ін.), список літератури та резюме англійською мовою.

Вже за часів незалежності України побачила світ ґрунтовна розвідка самого Юрія Бойка-Блохина «Великий класик української літератури П. О. Куліш» [17], написана з нагоди сотої річниці від дня смерті письменника. У передмові мовознавця Віктора Коптілова відзначені якнайширша обізнаність автора з різноманітними Кулішевими текстами та їх віртуозний аналіз, цікаві спостереження над мовою історичних творів письменника.

Англійська компаративна стаття Романи Багрії-Пікулик «Superheroes, Gentlemen or Pariahs?: The Cossacks in Nikolai Gogol's *Taras Bulba* and Panteleimon Kulish's *Black Councils*

(«Супергерої, джентльмени чи парії?: Козаки в романах «Тарас Бульба» Миколи Гоголя і «Чорна Рада» Пантелеймона Куліша») [18] є фрагментом її докторської дисертації, захищеної в 1978 р. Аналітичне і критичне зображення козаків Кулішем сильно відрізняється від романтичного та ідеалізованого подання Гоголя, — пише дослідниця. — Це не дивно з огляду на те, що «Чорна рада» була написана, принаймні частково, у відповідь на «Тараса Бульбу». «Чорна рада» не героїзує козаків — ні історичних, ані вигаданих, бо в сірому і прозаїчному світі реалістичного історичного роману просто не існує місця для романтичних героїв і фантазії.

Василь Кардаш, диригент і політичний діяч, а за освітою бакалавр зі славистики й історії та магістр із гуманістики, є автором статті соціопсихологічного спрямування «Психологія маси у «Чорній раді» П. Куліша» [19]. За допомогою численних прикладів поведінки народу-маси та народу-юрби він доходить висновку, що в цьому творі Куліш виявив себе великим майстром у змальовуванні масових сцен і водночас знавцем як індивідуальної, так і колективної психології.

Цікавою і важливою для дослідження текстів творів письменника є публікація державного та політичного діяча, публіциста Володимира Кедровського «Цензурний примірник «Досвіток» П. О. Куліша» [20]. Попитом до її написання послужила покупка автором на ринку Нью-Йорка першого видання збірки «Досвітки» 1862 р. Це був унікальний примірник з власноручними поправками, змінами й додатками автора, а також помітками цензури. Його письменник підготував з метою домогтися дозволу на третє виправлене видання цієї збірки, яке було пізніше надруковане в Харкові у 1899 р. Кедровський детально описує книгу, від титульного аркуша і підпису цензора до усіх правок тексту поезій за строфами і рядками.

У 1995 р. Українська вільна академія наук у США першодруком видала твір Василя Мови «Куліш, Байда і козаки» [21],

визначений автором як інтермедія до драми П. Куліша «Байда». Редактори Юрій Шевельов і філолог з Кубані Віктор Чумаченко включили до видання також велику кількість додатків, що складають більшу частину книги. Це текст драми Куліша і рецензії на неї, супровідні статті, коментарі, лист В. Мови до В. Гнилосирова, фотографії та ін. До покажчика власних назв увійшли імена осіб, географічні назви та назви періодичних видань, що трапляються у збірці.

На жаль, у фонді ХДНБ ім. В. Г. Короленка відсутні англomовна науково-популярна біографія Куліша «Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times» (Боулдер, 1983) Юрія Луцького, докторська дисертація «Квітка і Куліш — основоположники української новели» (Мюнхен, 1969) Олександри Сулими-Блохин, ціла низка періодичних видань і збірників українознавчих студій, де друкувалися кулішезнавчі розвідки.

У цьому повідомленні оглянуто деякі окремі видання творів Куліша і книги та статті, присвячені виключно його постаті. Поза увагою залишилися Кулішеві переклади, публікації творів у періодичних виданнях, а також праці літературознавців діаспори, опубліковані в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / ред. Юрія Луцького ; передм. Юрія Шевельова. — Нью-Йорк ; Торонто : Укр. віл. акад. наук у США, 1984. — 326 с. : портр.
2. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Юрій Шевельов // Сучасність. — 1983. — Число 12. — С. 7–38.
3. Залеська-Онишкевич Л. [Рецензія] / Лариса М. Л. Онишкевич // Сучасність. — 1985. — Число 4. — С. 127–128. — Рец. на кн.: Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. — Нью-Йорк ; Торонто : Укр. віл. акад. наук у США, 1984. — 326 с. : портр.
4. Куліш П. Твори. [В 4 т.] / Пантелеймон Куліш. — Берлін : Укр. слово, 1922–1923. — 4 т. — (Бібліотека «Українського Слова»).

5. Куліш П. Чорна рада : роман-хроніка / Пантелеймон Куліш. — Printed in the Unaited States of America : накладом Укр. книгарні «Говерля», 1955. — 183 с.
6. Куліш П. «Чорна рада» : іст. повість-хроніка 1663 р. : (виїмки) / Пантелеймон Куліш. — Нью-Йорк : Вид. Шк. ради, 1968. — 48 с. — (Шкільна бібліотека).
7. Куліш П. «Чорна рада» : іст. повість-хроніка 1663 р. : (виїмки) / Пантелеймон Куліш. — Нью-Йорк : Вид-во Шк. ради, 1982. — 48 с. — (Шкільна бібліотека).
8. Луцький Ю. Ще до теми «Шевченко і Куліш» / Юрій Луцький // Сучасність. — 1985. — Ч. 11. — С. 15–24.
9. Луцький Ю. Шевченко, Куліш і граф Орлов / Юрій Луцький // Сучасність. — 1987. — Ч. 3. — С. 7–14.
10. Антонович М. П. Куліш в оцінці І. Нечуй-Левицького / Марко Антонович // Укр. історик. — 1969. — № 4. — С. 38–46.
11. Антонович М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський : (їх взаємини за 1860-х років) / Марко Антонович // Укр. історик. — 1970. — № 1–3. — С. 38–54.
12. Луців В. Пантелеймон Куліш — майстер драгування громадської думки : до 83-річчя від дня його смерті / Василь О. Луців // Визвол. шлях. — 1980. — Кн. 1. — С. 28–37.
13. Зеров М. К. Українське письменство ХІХ ст. ; Від Куліша до Винниченка / Микола Зеров. — Дрогобич : Відродження, 2007. — 566 с.
14. Маланюк Є. В Кулішеву річницю // Книга спостережень / Є. Маланюк. — Торонто, 1962. — С. 105–116.
15. Гончаренко І. Пантелеймон Куліш (1819–1897) / І. Гончаренко // Молода Україна. — 1957. — № 37. — С. 14–19, 23. — Початок.
16. Вібе Г. Д. Куліш як гоголезнавець / Г. Д. Вібе. — Вінніпег : накладом Від. славистики Манітоб. ун-ту та УВАН, 1972. — 24 с. : портр.
17. Бойко-Блохин Ю. Великий класик української літератури П. О. Куліш / Юрій Бойко-Блохин. — Мюнхен ; Чернівці : Наук. т-во ім. Шевченка, осередок у Мюнхені, 1997. — 50 с.

17. Bahrij-Pikulyk, R. Superheroes, Gentlemen or Pariahs?: The Cossacks in Nikolai Gogol's *Taras Bulba* and Panteleimon Kulish's *Black Council* / Romana Bahrij-Pikulyk // *Journal of Ukrainian Studies*. — 1980. — № 2. — P. 30–47.
18. **Кардаш В.** Психологія маси у «Чорній раді» П. Куліша / Василь Кардаш // *Визвол. шлях*. — 1976. — Кн. 7–8. — С. 853–868.
19. **Кедровський В.** Цензурний примірник «Досвіток» П. О. Куліша / написав Володимир Кедровський // *Альманах Українського народного союзу на 1971 рік*. — Нью-Йорк, [1971]. — С. 111–118.
20. **Мова В.** Куліш, Байда і козаки : інтермедія до драми П. Куліша «Байда» з дод. листа Василя Мови до Василя Гнилосирова і драми П. Куліша «Байда, князь Вишневецький» / Василь Мова (Лиманський) ; Укр. віл. акад. наук у США ; супровід. ст. і ред. Ю. Шевельова і В. Чумаченка. — Нью-Йорк : УВАН, 1995. — 383 с.: іл.

*Аліна Конотон,
м. Суми*

ФОНД ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША В СУМСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВ- ЧОМУ МУЗЕЇ

Ім'я П. Куліша — одного з визначних діячів національної культури нерозривно пов'язане з історією України та становленням її літератури. Народившись на Сіверській землі (хутір Гуков Глухівського повіту Чернігівської губернії) він неодноразово бував у Воронежі, Глухові, Кролевіці, залишив яскраві згадки про Сумщину у своїй творчості, зокрема, повістях «История Ульяны Терентьевны», «Яков Яковлевич», «Северяки», історичних романах «Чорна рада», «Михайло Чарнишенко» та інших творах.

Постать П. Куліша завжди привертала увагу дослідників, можливо тому, що він поєднав у собі прекрасного письменника, етнографа, перекладача, мовознавця. Вже понад півтора століття творча спадщина Куліша є об'єктом наукових досліджень як його сучасників так і нащадків. Пам'ять про нього зберігається в книгах, періодичних виданнях, світлинах, що є надбанням музейних та бібліотечних установ. Мета статті — проаналізувати матеріали, пов'язані з П. Кулішем, у фондовому зібранні Сумського обласного краєзнавчого музею.

Фонд П. Куліша формувався у 1980–90-х рр. і нині налічує понад 90 одиниць збереження (близько 40 предметів основного фонду та більш як 50 одиниць науково-допоміжного) — це раритетні екземпляри книг, виданих за його життя, унікальні фотознімки, періодичні видання, брошури, що мають важливе значення для вивчення наукового та літературного спадку видатного земляка. Крім того, значна частина матеріалів, що висвітлюють життєвий та творчий шлях письменника, нині зберігається у бібліотеці музею. Це, зокрема, періодичні ви-

дання середини ХІХ — початку ХХ ст., серед яких журнали «Основа» та «Київська старовина».

Найбільш повним є комплекс друкованих видань. Характеризуючи їх, першочергово варто виділити раритетні прижиттєві, серед яких «Українські народні предання» — одна з перших етнографічних праць науковця, що вийшла друком у Москві в 1847 р. Ще на початку 1840-х рр. Куліш, подорожуючи Чернігівщиною, Київщиною та Черкащиною, збирав народні пісні, думи, легенди, казки, обрядовий фольклор, які увійшли до цієї збірки. Майже відразу збірка була заборонена — її конфіскували після арешту Куліша у квітні 1847 р. З переписки між відомими істориками літератури О. Веселовським та В. Калашем, у листі останнього від 5 грудня 1888 р., дізнаємося, що екземпляр цієї книги «чуть ли не единственный находится в Имп. Публ. Библ.» (нині Російська національна бібліотека) [1, с. 427]. Лише у 1893 р. «Українські народні предання» видані повторно, а перше видання 1847 р., що є у зібранні музею стало буквіністичною рідкістю [2].

Найбільшим своїм творчим успіхом, як етнограф та фольклориста, П. Куліш вважав двохтомну збірку фольклорно-історичних і етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси», видану в Санкт-Петербурзі у 1856 (І том) та 1857 (ІІ том) роках. До збірки увійшли чисельні казки, легенди та повір'я, анекдоти та народні пісні, крім того — поема Т. Шевченка «Наймичка» та оповідання П. Куліша «Орися». У фондах музею є два примірники першого тому збірки [3] і двохтомне факсимільне видання 1994 р. [4].

Творча спадщина П. Куліша включає ряд статей про виховання та навчання дітей, примітно те, що його міркування майже повністю відповідають позиції сучасної педагогічної науки. Він уперше запропонував український правопис — «кулішівку», пристосувавши його до найлегшої вимови слів. Прагнучи зробити свій внесок у розвиток тодішньої україн-

ської школи, створив «Грамотку», що стала першим підручником для початкової освіти, за яким українці могли навчатися рідною мовою. Її видано 1857 р. в Санкт-Петербурзі у власній друкарні Куліша. Книга обсягом 149 сторінок відкривалася передмовою, у якій автор підкреслював важливість вивчення рідної мови, далі подавалася українська азбука, уроки для читання, письма та математики. П. Куліш вважав, що книга має бути оформлена «недорого» і бути доступною для широкого загалу. Підручник видали тиражем у 5000 примірників, які були продані за рік. «Грамотка» стала популярною і у 1861 р. була перевидана у скороченому вигляді. Вона відкрила серію україномовних підручників для початкової освіти, які вийшли друком у 1857-1862 рр. У зібранні музею є раритетний екземпляр «Грамотки», виданої у 1857 р. [5].

У власній друкарні П. Куліша у 1862 р. вийшла і його перша поетична збірка «Досвітки. Думи і поеми». Ця книжечка розміром 12х8,4 см була надрукована «кулішівкою» і вміщувала вірші та поеми про історичне минуле українського народу, окремі його переклади творів європейських класиків, зокрема, польського поета А. Міцкевича. На думку багатьох дослідників творчості П. Куліша, ця збірка була найкращою у його поетичному доробку. Екземпляр книги 1862 р. видання, з фондового зібрання музею — унікальний зразок прижиттєвих видань автора [6].

Справжньою вершиною літературної творчості П. Куліша є «Чорна рада. Хроніка 1663 року» — перший в українській літературі історичний роман, де яскраво описані події, які відбулися на українських землях після смерті гетьмана Б. Хмельницького, зокрема, перед Чорною радою 1663 р. Роман був опублікований у 1857 р. українською та російською мовами. Україномовне видання побачило світ у типографії О. Якобсона в Санкт-Петербурзі, російськомовне — у Москві. У музеї зберігається перше видання роману 1857 р. українською мо-

вою [7], є кілька цікавих примірників твору, перевиданих у 1939 [8], 1990 (з ілюстраціями художника М. Богданця) [9] роках та на початку ХХІ ст. [10].

Одним з перших творів П. Куліша є роман «Михайло Чарнишенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» надрукований у 1843 р. У творі автор описує прекрасні містечка сучасної Сумщини Вороніж і Глухів, річки Есмань та Сейм, згадує Конотоп, Кролевець, Ромни, Охтирку, Липову Долину. 1928 р. роман побачив світ в Києві у видавництві «Сяйво» під скороченою назвою «Михайло Чарнишенко». Екземпляр цього видання зберігається у музеї [11].

У 1904 р. товариство «Просвіта» у Львові започаткувало серію видань «Руська писемність» (згодом перейменовано на «Українське письменство»), в якій були опубліковані твори відомих класиків української літератури. У цій серії в 1908–1910 рр. за підтримки громадського та культурно діяча, засновника товариства «Просвіта» Ю. Романчука, в друкарні Наукового товариства імені Шевченка, якою керував К. Беднарський, вийшло шеститомне зібрання творів П. Куліша. Це була одна з перших спроб підготувати повне видання творів письменника. У фондах представлений п'ятий том, до якого увійшли роман «Чорна рада», казки, повісті та оповідання. Книга вийшла тиражем у 5000 примірників. До 1993 р. вона знаходилася у приватному зібранні відомого поета-дисидента М. Данька, а згодом була передана до музею [12].

Життєвий шлях та творчий спадок П. Куліша представляє п'ятитомник «Сочинения и письма П.А. Кулиша», виданий під редакцією історика, дослідника пам'яток культури І. Каманіна у друкарні Т. Мейнандера в 1908-1910 рр. за сприяння О. Білозерської-Куліш. В Інституті рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського зберігаються 33 листи І. Каманіна до дружини Куліша, датовані 1903-1910 рр., що дають чітке уявлення про процес підготовки видання та витрати

на нього [13]. З листів дізнаємося про структуру формування п'ятитомника. Так, до першого тому увійшли вірші написані Кулішем у 1843-1879 рр., до другого — поезії 1882–1892 рр. та передмови і примітки до його творів. У третій том, крім відомих поезій П. Куліша, вміщено передані дружиною невідомі поезії, датовані груднем 1896 р. Четвертий том містить драматичні твори, написані у 1844–1894 рр., а п'ятий — прозові твори автора. Окремі томи планувалося видати тиражем від 3 000 до 1 000 примірників, проте через нестачу коштів тираж скоротили до 500, а 4-й том — спочатку до 300, згодом до 100 примірників [14, с. 309-311]. У фондовому зібранні музею представлені 1, 2 та 4 томи цього видання [15].

На увагу заслуговує збірка «Вибрані твори», видана у 1930 р. Її упорядкував дослідник творчості П. Куліша, літературознавець Є. Кирилюк. Книга вміщує ілюстрації, а на її титульному аркуші є примітка «дозволено до вжитку в дитячих книгозбірнях» [16].

Надзвичайно масштабною є епістолярна спадщина П. Куліша, значна частина її була опублікована у періодиці того часу, зокрема, на сторінках журналів «Основа» та «Київська старовина». Його адресатами були провідні культурні та громадські діячі середини — другої половини ХІХ ст. У фондовому та бібліотечному зібраннях музею представлено періодичні видання, де вміщена епістолярна спадщина письменника. Це, зокрема, журнал «Смесь» на сторінках якого опубліковані листи відомого історика, етнографа та фольклориста М. Максимовича (1804–1873) до П. Куліша, де він дає поради щодо особливостей систематизації етнографічних матеріалів [17].

Значним музейним надбанням є велике зібрання журналу «Київська старовина» з опублікованою епістолярною спадщиною Куліша. З листів до відомого філолога-славіста, історика, фольклориста, видавця Й. Бодяньського (1808–1877)

дізнаємося про ще один напрямок роботи П. Куліша — редагування літописів. Він неодноразово згадує про надісланий йому власний рукопис Літопису Самовидця [18]. На сторінках журналу також опубліковані листи письменника до В. Барвінського (1850–1883) — історика, літературного критика, який опікувався виданням Святого письма у перекладі П. Куліша [19].

Листування з матір'ю українського письменника М. Голя (1809–1852) та громадським і культурним діячем, меценатом В. Тарновським (молодший) (1838–1899), у маєтку якого в Качанівці збиралися визначні діячі української культури, серед яких був і П. Куліш, опубліковані у журналах за 1897 та 1898 роки [20, 21]. На сторінках «Київської старовини» у 1904 р. з'явилися листи до кобзаря О. Вересая, написані П. Кулішем та художником, графіком Л. Жемчужниковим [22].

До кола знайомих П. Куліша належали уродженці Сумщини, українські культурні діячі — Д. Каменецький (1830–1881) — керівник друкарні та видавництва Куліша, технічний редактор журналу «Основа», уродженець м. Глухів, С. Ніс (1829–1900) — фольклорист, етнограф, громадський діяч, уродженець с. Понори Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині село Талалаївського району Чернігівської області), листування з якими наприкінці ХІХ ст. теж з'явилося на сторінках «Київської старовини» [23].

Окремо варто виділити комплекс періодичних видань кінця ХІХ — початку ХХ ст., в яких публікувалися науковий та літературний доробок П. Куліша. У 1861–1862 рр. на сторінках першого українського журналу «Основа», одним з організаторів видавництва якого виступив Куліш, в рубриці «Обзоръ украинской словесности» друкувалося ряд його статей, де автор переконливо висвітлював своє бачення оригінальності української літературної мови [24]. В цьому ж журналі Куліш умістив кілька своїх літературних творів та історичних

розвідок із часів козаччини, зокрема один з розділів «Історії України од найдавніших часів», а також популярні нариси «Хмельниччину» та «Виговщину», ряд дописів друкувалися під псевдонімами А. Нечуй-вітер, Хуторянин та інші [25]. Цікаві примірники «Основи», де надруковано «Кобзар» Т. Шевченка, вступна частина до якого написана П. Кулішем, його твори, присвячені поету [26].

Окремий комплекс матеріалів з фондового зібрання складають праці присвячені вивченню біографії та спадщини П. Куліша. В одному з посмертних номерів журналу «Київська старовина» був надрукований некролог [27], у 1897 р. стаття М. Лободовського «Три дня на хуторъ у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганы Барвинок (Кулиш))» [28]. Також, на сторінках журналу «Київська старовина» опубліковано статті дослідників біографії П. Куліша, його сучасників — М. Чалого, О. Лазаревського, В. Шенрока [29]. Власну розробку «Біографіческій очеркъ», виданий у Чернігові 1899 р., підготував письменник, педагог, етнограф, публіцист Б. Грінченко (1863–1910), який спілкувався з дружиною Куліша. Два примірники його зберігаються у музеї [30].

У журналі «Київська старовина» за вересень 1899 р. з статтею М. Шугурова «У могилъ П. А. Кулиша и В. М. Белозерского» опубліковані унікальні світліни хати, в якій письменник провів свої останні роки життя та могили Куліша [31], оригінали яких є раритетним надбанням музею. Це п'ять світлин зроблені, ймовірно, після березня 1899 р. бо на фото є могили П. Куліша та В. Білозерського, похованих поруч (Білозерський помер 4 березня 1899 р.) [32]. На одній з світлин біля могили П. Куліша зображена його дружина — Олександра Михайлівна [33].

Окремо варто виділити праці сучасних дослідників життя та творчості П. Куліша. Заслужує на увагу робота української дослідниці О. Сулими-Блохиної «Квітка і Куліш

основоположники української новели», що вийшла друком у Мюнхені 1969 р. [34], дослідження нашого земляка В. Терлецького [35], збірки матеріалів «читань» та конференцій.

Характеризуючи фонд П. Куліша не можна оминати увагою видання його творів 1969 р., до якого увійшли окремі літературно-критичні статті та рецензії, двохтомник 1989 р. (I том — поетичні твори, II — роман «Чорна рада», оповідання, драматичні твори, статті, рецензії) та 1994 р., що теж представлені у музейній збірці [36].

Крім того, чисельний є науково-допоміжний фонд музею, до якого увійшли машинописи статей дослідників-красназавців, періодика 1970–80-х рр., фотокопії світлин, видання різних років та інше [37].

Огляд музейного зібрання, присвяченого П. Кулішу, хочеться завершити словами Івана Каманіна, з листа до Ганни Барвінок: «Куліша треба цінити по тому, що було до його і, що він зробив, а не по тому, що сталося опісля його, бо то, що робиця опісля його, не залежить від його, а складається під впливом і других причин. Історику треба тільки показати як широк був вплив писателя на його пресмників... Я казав, що усякий писатель старіє» [38, 314 с.].

Та чи старіє пам'ять про людину, збережена через матеріальні речі у музеях? Це вже інше питання. Музей зберігає і відтворює те, що для сучасників подій здається таким звичайним та простим, як ті книги, що видавалися чималим тиражем ще за життя П. Куліша та після його смерті. Чи міг тоді подумати автор, що його напрацювання матимуть такий важливий вплив на розвиток літератури, а книги з його творів будуть актуальними і в наш час, стануть букіністичною рідкістю, предметами музейного значення, через які його нащадки бачитимуть перед собою образ П. Куліша, який він сам і створив.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. **Веселовский А.** Избранное : критические статьи и заметки / сост. Т. Говенько. — Москва ; СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2016. — 496 с.
2. Фонди Сумського обласного краєзнавчого музею (далі СОКМ). — КН 24434. — ДВ 7807.
3. СОКМ. — КН 27242. — ДВ 9977; КН 31839. — ДВ 12675.
4. СОКМ. — КН 31846. — ДВ 12686.
5. СОКМ. — КН 21654. — ДВ 4581.
6. СОКМ. — КН 31837. — ДВ 12673.
7. СОКМ. — КН 27241. — ДВ 9980.
8. СОКМ. — КН 31842. — ДВ 12680.
9. СОКМ. — КН 31843. — ДВ 12681.
10. **Куліш П.** Чорна рада. — Харьков : Євроекспрес, 2000. — 384 с. ; Куліш П. Чорна рада : роман / перед. Л. Яхно. — Київ : «Київська правда, 2003, - 184 с. ; Куліш П. Чорна рада : роман, оповідання, вірші / худ. — оформлювач А. Ленчик. — Харків : Фоліо, 2006. — 287 с. — (Укр. класика).
11. СОКМ. — КН 31838. — ДВ 12674.
12. СОКМ. — КН 29975. — ДВ 11763.
13. **Якобчук Н.** Листування І. Каманіна з Ганною Барвінок (1901–1910 рр.) у фондах Інституту рукопису Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26395/20-Yakobchuk.pdf?sequence=1>
14. Там само.
15. СОКМ. — КН 31840. — ДВ 12677, 12678, 12676.
16. СОКМ. — КН 27243. — ДВ 9976.
17. СОКМ. — КН 23212. — ДВ 5957.
18. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846-1877 гг.) // Киевская старина. — 1897. — ноябрь. — Т. LIX. — С. 242–280 ; декабрь. — Т. LIX. — С. 449-472.
19. Письма П. А. Кулиша к В. Г. Барвинскому // Киевская старина. — 1898. — октябрь — Т. LXIII. — С. 83–118;

20. Документы, известия и заметки. Письма Марии Ивановны Гоголь к П. А. Кулишу и Д. С. Каменецкому // Киевская старина. — 1897. декабрь. — Т. LIX. — С. 67–69.
21. Письма Кулиша к В. В. Тарновскому. 1855-1858 // Киевская старина. — 1898. — июнь. — Т. LXI. — С. 107–131.
22. Письма в Остапу Вересаю П. А. Кулиша и Л. М. Жемчужникова // Киевская старина. — 1904. — февраль. — Т. LXXXIV. — С. 211–229.
23. Письма Кулиша к Д. С. Каменецкому. 1857-1865 // Киевская старина. — 1898. — июнь. — Т. LXI. — С. 366–394 ; Письма Кулиша к Д. С. Каменецкому (1857-67) // Киевская старина. — 1898. — июль-август. — Т. LXI. — С. 132–144 ; Из писем П. А. Кулиша к С. Д. Носу (1860-1892) // Киевская старина. — 1899. — апрель. — Т. LXV. — С. 8–31.
24. **Кулиш П.** Обзор украинской словесности: Климентій. Котляревскій // Основа. — 1861. — январь. — С. 159–262 ; Кулиш П. Обзор украинской словесности. Артемовский-Гулак // Основа. — 1861. — март. — С. 78–113 ; Кулиш П. Обзор украинской словесности. Гоголь, как автор повестей из украинской жизни и истории // Основа. — 1861. — май. — С. 1–33.
25. **Кулиш П.** История Украины од найдавніших часів // Основа. — 1861. — сентябрь. — С. 79–107. Нечуй-вітер А. С дороги // Основа. — 1861. — февраль. — С. 188–197 ; Хуторянин Листи с хутора // Основа. — 1861. — февраль. — С. 227–232.
26. **Шевченко Т.** Кобзар // Основа. — 1861. — сентябрь. — С. 1–12 ; Шевченко Т. Кобзар // Основа. — 1861. — октябрь. — С. 1–2 ; Шевченко Кобзар // Основа. — 1862. — январь. — С. 1–6.
27. Некролог. П. А. Кулиш // Киевская старина. — 1897. — март. — С. 1–2.
28. **Лободовський М.** Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганы Барвинок) Кулиш // Киевская старина. — 1897. — апрель. — С. 163–176.
29. **Чалий М.** Юные годы П. А. Кулиша // Киевская старина. — 1897. — апрель. — Т. LVII ; Лазаревский А. Предки Кулиша // Киевская старина. — 1898. — сентябрь. — Т. LXIV ; Шенрок В. Біографіческій очерк // Киевская старина. — 1901. — март. — Т. LXXII.
30. СОКМ. — КН 21732. — ДВ 4668; КН 40563. — ДВ 15773.
31. **Шугуров М.** У могиль П. А. Кулиша и В.М. Белозерского // Киевская старина. — 1899. — сентябрь. — С. 356–378.
32. СОКМ. — КП 25874. — Ф 2737; КП 25875. — Ф 2738; КН 25876. — Ф 2739; КП 25877. — Ф 2740; КП 25878. — Ф 2741.
33. СОКМ. — КП 25877. — Ф 2740.
34. **Сулима-Блохин О.** Квітка і Куліш основоположники української новелі. — Мюнхен, 1969. — 104 с.
35. **Терлецький В.** А документ ... забули // Друг читача. — 1989. — 15 червня. — С. 6 ; Терлецький В. Розіллюсь по ріднім краю. П. Куліш у взаєминах із земляками. — Суми : Мрія-1, 2006. — 234 с.
36. СОКМ. — КП 31841. — ДВ 12679; КП 31844. — ДВ 12682, 12683; КП 28381. — ДВ 10728, 10729, 10730, 10731; КП 31845. — ДВ 12684, 12685;
37. СОКМ. — н/д 3937

ОСВІТНІ СХОДИНКИ П.О. КУЛІША

У 2019 році українська спільнота відзначає 200-річчя від дня народження українського письменника — П. О. Куліша. Пантелеймон Олександрович Куліш відомий в історії української культури як визначний прозаїк, поет, драматург, перекладач, публіцист, критик, літературознавець, фольклорист, етнограф, мовознавець, педагог, історик, публіцист, художник, видавець... Будучи різнобічно обдарованим і енциклопедично освіченим, П. Куліш показав себе могутнім творцем-першопрохідцем у різноманітних сферах культурного українського життя. Багатогранна творчість митця була багато в чому новаторська. Не було українського історичного роману — Пантелеймон Куліш пише цей роман. Бракує перекладів українською світових класиків — він їх перекладає. Нема драматичних поем — він дає їх цілу низку. Не налагоджена видавнича справа — налагоджує роботу першої в ХІХ ст. української друкарні. Нема українського правопису — творить його (і ми користуємося «кулішівкою» донині). Нема української граматики — пише її. На часі український журнал — разом з В. М. Білозерським та іншими ентузіастами організовує видання «Основи». Відсутній такий невід'ємний показник культурної повновартісності кожного народу, як Біблія мовою цього народу, — і він частину свого життя витрачає на те, аби Святе Письмо таки зазвучало по-українськи. А ще він збирач і упорядник фольклорно-етнографічних праць, вимогливий літературний критик, гарячий публіцист...

Пантелеймон Олександрович Куліш зумів досягнути вершин у багатьох наукових галузях і стати однією з найосві-

ченіших особистостей свого часу, незважаючи на те, що він не мав повної ні середньої, ні вищої освіти.

Звідки ж тоді такі таланти? Гадасмо, по-перше, — це дар Божий, по-друге, — велика титанічна праця Пантелеймона Олександровича над самовдосконаленням і самоосвітою. Формального, схоластичного та ще й російськомовного навчання, яке давали тодішні середні й вищі школи, Пантелеймон Куліш органічно не сприймав. Але про все, як кажуть, «по порядку».

Перші ази науки малий Панько почерпнув від своєї двоюрідної, старшої на 4 роки сестри Лесі Романівни Куліш. Скільки йому було тоді літ? Може, шість, а, може, більше чи менше. Знаючи, що Пантелеймон був обдарований від природи доброю пам'яттю й гострим розумом, інтерес до книги він міг проявити в дуже ранньому віці. Леся «...просвітила мене, зробивши свої коліна столом для мого букваря...»[1], учила брата азбуки й складів церковної печаті.

Не просто отримав знання, а й пройшов (якщо можна так сказати про шестилітнього хлопчика) цілу науку життя Панько Куліш у старосвітського сліпого дяка Якіма, «трохи схожого на древніх гебрійських пророків». Дяка Якіма П. Куліш називав «президентом парафіяльної академії наук»[2]. Він був для нього «найзнаменитішою особистістю з усіх талановитих людей», яких коли-небудь траплялося зустрічати на його віку. Старець Яким навчав місцеву дітвору в церковно-парафіяльній школі. Парафіяльна школа, за документальним свідченням, існувала при Трисвятительській церкві містечка Воронежа ще з 1719 року[3]. Сліпий Яким, за спогадами П. Куліша, знав усю Біблію й усі церковні читання напам'ять, був Софоклом для парафіян. «Він і його школярі, ректором яких був дорослий нищун (жебрак), вихованець, пожилець і, можна сказати, кріпак парафіяльної школи, — частували нашу публіку сценічними діями»[4]. Пантелеймон Олександрович згадував, що дяк Яким не навчався в семінарії, не мав ніяких наукових

знань, окрім вичитаних у Біблії й переданих йому усних переказів. Спілкувався він тільки простонародною українською мовою. Скоро його не стало, «пішов у засвіти, про які постійно мріяв». Справжня, близька серцю й природі Пантелеймона наука в дяка Якима, наклала відпечаток на подальше негативне ставлення Пантелеймона до тогочасної схоластичної науки: «Та не в тому річ: річ у тому, що школа з її устроєм не на той лад, якого тримався, безперечно, за переказом від семи грецьких мудреців, Яким, забила в моїй голові зроблений ним засів, як забиває ніжні зерна холодна й шалена злива»[5]. Ідентифікувати особистість дяка Якима поки що не вдалося.

Наступним етапом у навчанні Пантелеймона стала воронізька парафіяльна школа при церкві Св. Миколая, яку він почав відвідувати приблизно з семи-восьми років: «...звели мені надягти ненависну для мене тоді частину чоловічого вбрання й повеліли вчитися вже не вдома, не в сестри»[6]. Його вчителем був дяк Андрій. Про випадок, що трапився в тій школі, П. Куліш згадав у художній автобіографії «Жизнь Куліша»: «Ще як він учивсь у дяка Одрія, при церкві св. Миколая, то, під непогідь, zostавлено його раз днів на п'ять у школі. Дяк Одрій оповідав його матері таке диво про хлопця: «Прокинувся я, — каже, — вночі — аж світиця. Дивлюсь — у другій хаті дитина за столом пише! — кликнув я. — Що се ти робиш? І тієї ж миті світло погасло, а Панюша спить коло мене». Може, дяк се й видумав, аби піддобритись матері: тільки мати любила про се оповідати й пророкувала синові велику будущину»[7].

Стихарним дячком (орієнтовно до 1880-х років у Російській православній Церкві існувала посада «стихарних дяків» — дяків, яких під час спеціальної церемонії (на Літургії) єпископ одягав у стихар. Стихарний дячок отримував грамоту й призначення на служіння до конкретної церкви) воронізької Соборно-Михайлівської церкви, на нижньому поверсі якої

знаходився престол в ім'я Св. Миколая, у той час був Андрій Олексійович Безпалий. Мешканці з цим прізвиськом здавна проживали у Воронежі й були, переважно, особами духовного стану. Із метрик Пантелеймона Куліша знаємо, що Іларіон Васильович Безпалий здійснив обряд його святого хрещення у Трисвятительській церкві.

Із Андрієм Олексійовичем Безпалим родина Кулішів мала тісні стосунки. Катерина Іванівна (мати письменника) була хресною матір'ю дочкам Андрія Безпалого — Олімпіаді та Ганні.

Навчання в Миколаївській парафіяльній школі запам'яталося Пантелеймону тим, що він там розмальовував церковні стіни. Добре, що їх, за спогадами Пантелеймона Олександровича, можна було помити. «У школі, в дяка Одрія, поілюстрував Панюша увесь псалтир, і був за се битий, а школярі влюбили його, що він їх наділяв мальованими кінцями»[8].

У школі при церкві Св. Миколая Панько познайомився з хлопцем, який став його найкращим другом. Це був син місцевого поміщика Омеляна Чуйкевича — Петро. Він був тільки на п'ять місяців старший за Пантелеймона. Далі по життю друзі вже не розлучалися аж до передчасної смерті Петра Омеляновича в 1874 році.

Наступною сходинкою в навчанні П. Куліша стали Новгород-Сіверське повітове училище та гімназія. Коли Пантелеймону повідомили про від'їзд на навчання, він, за спогадами в автобіографічній повісті «Жизнь Куліша»: «... не протестував, але усвідомлював, що порину в якесь море дурости, яке всі називали наукою, освітою, просвітою. Грішник, я зберіг це усвідомлення і в гімназії, і в університеті, який, на щастя, змусили мене вчені мужі залишити рано»[9].

На той час (30-і роки XIX ст.) Новгород-Сіверська гімназія мала славу одного з кращих навчальних закладів на теренах України. Ще один відомий випускник цього закладу письмен-

ник, педагог Костянтин Ушинський у спогадах так відізвався про свою альма-матір: «Воспитание, которое мы получили в тридцатых годах в бедной уездной гимназии маленького городка Малороссии Новгород-Северска, было в учебном отношении не только не ниже, но даже выше того, которое в то время получалось во многих других гимназиях»[10].

Хоч як не хотів Пантелеймон їхати далеко від рідного дому здобувати подальшу освіту до Новгород-Сіверського, але саме навчання в цьому місті стало початком його сходження як до справжньої освіти, так і письменницької слави. А ще тут він проявив себе неабияким живописцем, по-справжньому захопився усною народною творчістю, знайшов багатьох друзів-однодумців та, мабуть, і дороговказ щодо подальшого життєвого шляху й професії.

Науковці, дослідники-краєзнавці життєтворчості П. О. Куліша подають різні дати його вступу на навчання до Новгород-Сіверського. Ми будемо спиратися на відомі документи. Слід нагадати, що на час навчання П. Куліша в Новгород-Сіверському, в гімназіях та училищах діяв статут 1804 року, згідно з яким існували дворічні повітові училища з нижчим (підготовчим) класом. Після закінчення повітового училища учень мав право вступати до першого класу гімназії, яка була тоді 4-класною.

Кулішезнавець Євген Нахлік у своєму двотомному дослідженні життєвого й творчого шляху П. О. Куліша наводить такі факти щодо навчання Пантелеймона в Новгород-Сіверському: «Уляна Мужилівська та дяк Одрій наполягали, щоб здібного хлопця, який закінчив два класи Новгород-Сіверського повітового училища (1831–1833 навчальні роки), віддали до третього класу тамтешньої гімназії, а не на службу до повітового суду, як того хотів батько»[11]. У зносі дослідник доповнює: «За Кулішевими спогадами, він починав навчання в Новгород-Сіверському училищі з підготовчого класу, з

якого його перевели до першого «тільки за те, що гарно писав» («Жизнь Кулиша»). Таким чином, навчання в Новгород-Сіверському він почав з осені 1830 р., мавши одинадцять років»[12]. Отже, почавши навчання з осені 1830 року, підготовчий клас повітового училища закінчив 1831 року. У перший клас (1831/1832 рр.) Пантелеймона перевели, за його ж спогадами, тільки за те, що «гарно писав». Хоча співучень по гімназії Михайло Чалий у своїх спогадах про Пантелеймона Куліша зазначав, що Пантелеймон не навчався в підготовчому класі. Завдяки тому, що він отримав добру підготовку вдома, Пантелеймона взяли відразу в перший клас. Гадаємо, це суперечить істині, бо тоді виявляється, що П. Куліш почав навчання у повітовому училищі аж у 12 років. Закінчивши другий клас повітового училища (1832/1833 рр.) з Білетом № 1 «За отличное благонравие и успехи в науках», хлопець, дякуючи Уляні Терентіївні, «ухилився від повітового суду», куди його батько хотів відправити на службу, й продовжив навчання в Новгород-Сіверській гімназії.

У фонді Управління Київського учбового округу Центрального державного історичного архіву м. Києва знаходиться документ під назвою «Ведомость об учениках Новгород-Северской Гимназии за первую половину настоящего учебного 1833/34 года с 1 августа по 22 декабря» (оригінал). У списку учнів 3-го класу знаходимо: «Пантелеймон Кулиш, 14 (л.), дворянин, место жительства родителей — Воронеж. Способности — очень хорошие, успехи — отличные». У графі «Где обучался до вступления в гимназию» зазначено: «Там же в Новгород-Северском училище. Квартира — в доме мещанина Порфирия Мулюхи»[13].

У тогочасні гімназії приймалися діти віком не менше 10-и років, які навчалися до того в будь-якому повітовому училищі. Якщо ж дитина ніде не навчалася, то при вступі до гімназії необхідно було скласти відповідний іспит. Навчальний

рік починався з 1-го серпня. До цієї дати батьки повинні були подати прохання на ім'я директора, додавши свідоцтво про народження дитини, також свідоцтво про звання та послужний список батька. В інституті рукописів національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається копія з копії Свідоцтва, виданого Олександром Андрійовичем Кулішом 18 січня 1832 року. Копія була зроблена на прохання Олександра Куліша для подання в Новгород-Сіверську гімназію. Подаємо витяг із копії того Свідоцтва: «Из Черниговской Духовной Консистории дворянину Александру Андрееву сыну Кулешу в том он Кулеш в поданном в Консисторию сего Октября 14-го прошении изъясняя, что для представления в Новгородско-Северскую Гимназию сына его Пантелеймона, нужно иметь Свидетельство из Метрических книг о рождении и крещении его последовавшим 1819-го года в Вороняжском Трех Святительском приходе, просим выдать ему таково Свидетельство...»[14].

Суттєві зміни відбулися в Новгород-Сіверській гімназії 1833-го року за часів директорства І. Ф. Тимковського. Відповідно до Статуту 1828 року гімназію було перетворено з чотирирічної на семирічну. Навчальним планом передбачалося вивчення наступних предметів: закон Божий, священна і церковна історія; російська мова і логіка; латинська мова; німецька мова; французька мова з 4-го класу; математика; географія і статистика; історія з 3-го класу; фізика; чистопописання і малювання; грецька мова з 4-го класу. Панькові повезло в тому, що за Статутом 1828 року в основу гімназійної освіти було покладено вивчення давніх класичних мов, що й спричинило в подальшому його захоплення мовами: «...що він без учителя опанував шість європейських мов до читання чужоземних книжок...»[15].

Зі спогадів у художній автобіографічній повісті «Жизнь Куліша» та художніх повістях «Феклуша» та «Яков Яковлич» ми дізнаємося про всі перипетії навчання Пантелеймона Куліша в

Новгороді-Сіверському. «Хто ж хоче довідатись, як тоді учено по наших повітових училищах та й по гімназіях, читай повість «Яков Яковлич». Патрет сього учителя як живий, і вся історія така була, як прописано, — тільки що не сам Куліш проживав у Якова Яковлича, а його приятель Готов, з котрим він дружив через те, що Готов такий же був рисовалець, як і він сам»[16]. Незважаючи на перші труднощі (вони були пов'язані в основному з незнанням російської мови), Пантелеймон Куліш досягнув значних успіхів у навчанні: «...Як оддали мене в науку, то було мені доволі мороки з політичною мовою; поки почав розмовляти так, як пишуть у книжках. Далі так наломивсь, що заткнув за пояс і паничів, змалечку відлучених від просторікуватого люду: ніхто, було, в гімназії не втне таких вірш і прози, як я. Первим був учнем у Словесності і так дійшов до п'ятого класу»[17].

Про успіхи Пантелеймона в навчанні писав колишній учень, а пізніше викладач російської мови та словесності Новгород-Сіверської гімназії І. А. Панаженко в «Исторической записке о Новородсеверской гимназии»: «На акте 26 июня 1834 года похвальных свидетельств удостоены были следующие ученики III-го класса: Кулиш Пантелеймон (впоследствии известный писатель)...»[18].

Скільки ж класів гімназії закінчив П. Куліш? Сам письменник у спогадах, вище зацитованих, і співучень по гімназії, а пізніше біограф Тараса Григоровича Шевченка й Пантелеймона Куліша Михайло Чалий у своїй статті «Юные годы П. А. Кулиша» називають п'ятим класом останнім у його навчанні в Новгород-Сіверській гімназії. М. Чалий причиною виходу Пантелеймона Куліша з гімназії п'ятим класом вважає захоплення Кулішем письменництвом та малюванням: «Так как искусство редко уживается с наукой, то наш Кулиш, увлекшись живописью и сочинительством, не мог успевать в науках»[19]. Але є й інші версії. Так Мирон Кордуба у статті «Причинки до

урядничої служби Куліша. (Від губернського секретаря до надворного радника)» пише: «У службовому атестаті Куліша, виданому департаментом сільського господарства Міністерства державного майна 16 березня 1854 р., зазначено, що він формально навчався в Новгород-Сіверській гімназії з 1833 року до 8 серпня 1837 р.»[20]. Гадаю, що певні підстави цей документ має. За спогадами Пантелеймона Олександровича, після закінчення ним п'ятого класу (1836 рік), батько через фінансові негаразди відмовився сплатувати за навчання сина, й Пантелеймон подав заяву на вихід із гімназії. Директор І. Ф. Тимковський його не відрахував, а відправив працювати вчителем «до пана Красовського, предводителя дворянства глухівського. Вибувши там цілий рік, знайшов собі Куліш у Новгороді-Сіверському місце домашнього наставника панських дітей»[21]. Цінуючи розумного перспективного учня, певно, директор І. Ф. Тимковський мав надію, що Пантелеймон заробить грошей й продовжить навчання. Отож, П. Куліш ще рік формально рахувався учнем гімназії, про що й говориться в його службовому атестаті. Та надії Іллі Федоровича Тимковського на завершення П. Кулішем Новгород-Сіверської гімназії не справдилися, бо «задумав Куліш переступити в університет через два класи гімназії...»[22].

Отже, не закінчивши повного гімназійного курсу, П. Куліш поспішив вступати на навчання до київського університету ім. Св. Володимира. Чому поспішив? Бо один із його найкращих друзів по Новгород-Сіверській гімназії, Петро Сердюков, закінчивши 1838 року повний курс гімназії, вступив до цього закладу на математичний факультет. Це був 1838/39 навчальний рік. Та іспит Пантелеймон не склав. Ще рік він працював у канцелярії Ніжинського фізико-математичного лицю[23] та був змушений «знову іти у домашні наставники до одного пана...»[24], готував дітей переяславського поміщика Ілляшенка до вступу в училище[25]. Можливо, цими дітьми були Ілляшенко Єгор і Прокіп, яких ми зустрічаємо у «Списке за 2-е

полугодие 1839/40 Академического года нежинского Лицея Кн. Безбородка»[26].

Пантелеймон не полишив думку про навчання в університеті Св. Володимира, тому «...через рік вернувся у Київ, видав іспит і став слухати лекції по словесному, а потім — по правничому факультетові»[27]. Таким чином, 1839 року П. Куліш успішно склав уступні іспити з середнім балом 3,4 й став студентом-вільнослухачем (бо не закінчив гімназійного курсу) історико-філологічного відділення філософського факультету київського Університету Св. Володимира. У Наказі по Університету Св. Володимира від 15 вересня 1839 року на ім'я піклувальника Київського навчального округу зазначено: «Совет Университета имеет честь донести, что допущены с разрешения Г. Помощника Вашего Сиятельства в сем году к испытаниям для поступления в Университет Св. Владимира не окончившие гимназийного курса наук нижеследующие лица: Галяткин Константин, Казначеев Алексей, Кулеш Пантелемон и Штефан Федор по приведенному им испытанию оказались достойными принятию в сей Университет. Донося о сем Вашему Сиятельству, Совет Университета имеет честь испрашивать разрешения относительно окончательного принятия в Университет означенных воспитанников. Ведомость учеников с показанием степени их сведений по испытанию при сем представляется. Ректор К. Неволин»[28]. Усі чотири вступники, зокрема, й Пантелеймон Куліш за результатами іспитів наказом від 18 вересня 1839 року були зараховані студентами Університету Св. Володимира. Хоча повноправними студентами вони не стали (тільки Галяткин К. з певних причин), а тільки вільнослухачами, все одно мали ті ж самі права, що й інші студенти. Тобто, мали право складати іспити, переводитися на інший курс тощо.

У «Списке за 1-е полугодие 1839/40 Академического года — Своекоштные»[29] серед студентів під № 19 знаходи-

мо: «Куліш Пантимон». Хоча середній бал його вступних екзаменів був невисокий, характеризується він як студент із доброю поведінкою й добрим ставленням до навчання. Того ж року, але як «казеннокоштный», уступив до університету його однокласник по Новгород-Сіверській гімназії — Діонісій Підпружников. На рік раніше стали студентами цього ж закладу Пантелеймонові друзі: Петро Чуйкевич та Петро Сердюков. Вони й допомогли йому в підготовці до вступу в університет.

Переглядаючи «Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного округа С кондуитными списками Студентов Университета Св. Владимира за 1840/41 год...», у «Кондуитном Списке слушателей Университета Св. Владимира за 1-е полугодие 1840/41 Академического года по юридическому факультету 1 курс своекоштные»[30] під № 18 знаходимо прізвище «Кулеш Пантимон». Кондуїтний журнал містив у собі списки студентів із записами про їхню поведінку та навчання. Згідно з цими записами, П. Куліш проявив себе студентом з добрими успіхами й поведінкою, тільки в графі «Каков в выполнении возложенных на него обязанностей» указано: «посредственно». Кулішезнавець Євген Нахлік дослідив, що через те, що Куліш не закінчив повний гімназійний курс, він був змушений у вересні 1840-го року звільнитися з університету, «але саме тоді Міністерство народної освіти за клопотанням ректора дозволило зарахувати здібного і сумлінного юнака повноправним студентом університету; на Кулішеве прохання університетська рада прийняла його на юридичний факультет. Однак 31 грудня того-таки року його відрахували з університету через відсутність документів про дворянське походження»[31].

Таким чином, вища освіта П. Куліша складається з одного курсу (1839/1840 н.р.) філософського факультету (історико-філологічне відділення) та пів курсу (1840/1841 н.р.) юридичного факультету. «Вступивши на Київський університет

не міг Куліш через недостаток матеріальних засобів порядно посвятитися університетським студіям і теряв свій час тільки на читання без ладу й складу та займався українською народньою поезією, до котрої припав він без всякого зовнішнього указання й принуки. Тоді написав він перші оповідання, основані на народних легендах, котрі появилися в альманасі Максимовича «Кіевлянин» 1840 і 1841 рр. У той сам час заборонив ректор університету Кулішеві через якісь формальності навщати виклади; задля того опустив Куліш університет», — так згадував пізніше свої студентські роки Пантелеймон Куліш[32].

Залишення Пантелеймоном університету й не отримання вищої освіти, як писав Євген Нахлік, «...ускладнило йому життя, хоча, судячи з його критичних зауваг у різних творах, він не любив ні гімназійного, ні університетського навчання і волів студіювати самостійно»[33]. Мабуть, мав рацію Михайло Чалий, назвавши причиною залишення Пантелеймоном Кулішем Новгород-Сіверської гімназії його захоплення літературою й малярством. Вище зацитований витяг з художньої автобіографії П. Куліша «Жизнь Куліша» теж говорить про те, що Пантелеймон більше займався «українською народньою поезією» та літературною діяльністю, ніж відвідуванням лекцій в університеті. Гадасмо, він сам не захотів далі продовжувати навчання, бо знайти документи про його дворянське походження було вже не так і складно. Пантелеймон Олександрович сам пізніше це підтверджує, пишучи в одному з листів до С. Д. Носа, що не мав бажання витратити час на суди. Хоча, звісно, й матеріальні труднощі теж підштовхнули молодого хлопця залишити університет і почати заробляти собі на життя. У березні 1840 року померла від сухот Катерина Іванівна, мати Пантелеймона, що ще більше ускладнило його подальше перебування у вищому навчальному закладі. Батько ж, як відомо, не схвалював навчання сина ні в гімназії, ні в університеті, тому матеріально йому не допомагав.

Інших спроб отримати вищу освіту Пантелеймон Куліш не робив. Досягнути енциклопедичних знань у різних галузях науки й культури, оволодіти багатьма мовами, зробити величезний внесок у розвиток української культури, літератури, мови, урешті-решт стати основоположником оригінальної настановчої концепції духовного розвитку української нації Пантелеймону Олександровичу допомогло спадкове трудолюбство, вроджений патріотизм і любов до всього українського; оволодіння передовими світовими тогочасними надбаннями в різних галузях науки, літератури й культури, титанічна праця в архівах та бібліотеках не тільки Російської імперії, а й різних країн, що почасти спонукало його до вивчення ряду європейських мов; дружба й спілкування з такими відомими освіченими сучасниками як польський поет Михайло Грабовський, ректор університету Св. Володимира професор Михайло Максимович, інспектор шкіл Київської навчальної округи Михайло Юзефович, учитель Іван Хильчевський та ще багато інших, з ким звела його життєва доля на тернистому шляху до письменницької слави й всесвітнього визнання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Куліш Пантелеймон. Мос життя / упоряд. О. Шокало. — Київ, 2005. — С. 159.
2. Там само — с. 157.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі — ЦДАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 333, арк.
4. Посилання № 1, с. 158.
5. Посилання № 1, с. 159.
6. Посилання № 1, с. 159.
7. Посилання № 1, с. 102.
8. Посилання № 1, с. 103.
9. Посилання № 1, с. 159.
10. **Терлецький В.** Розіллясь по ріднім краю. П. Куліш у взаєми-

- нах із земляками / В. Терлецький. — Суми : Мрія, 2006. — С. 59.
11. **Нахлік Є.** Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. — Київ, 2007. — Т. 1. — С. 16.
 12. Там само — с. 16.
 13. ЦДАК України, ф. 707, оп. 1, спр. 850, арк. 90 зв.
 14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 2133, од. зб. 1, арк. 2–2 зв.
 15. Посилання № 1, с. 104.
 16. Там само — с. 104.
 17. Посилання № 11, с. 16.
 18. **Панаженко И.** Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. — Киев : Тип. Кульженко, 1899. — С. 82.
 19. **Чальї М.** Юные годы П. А. Кулиша // Киевская старина. — 1897. — Кн. 5. — С. 294.
 20. Записки НТШ. — 1930. — Т. 100: Ювілейний збірник на пошану акад. К. Студинського. — Ч. 2: Праці історичні. — С. 357.
 21. Посилання № 1 — с. 108.
 22. Там само — с. 108.
 23. Посилання № 19 — с. 294-295.
 24. Посилання № 1 — с. 108.
 25. Посилання № 11 — с. 18.
 26. ЦДАК України, ф. 707, оп. 6, спр. 6, арк. 12.
 27. Посилання № 1 — с. 108.
 28. ЦДАК України, ф. 707, оп. 5, спр. 320, арк. 26-26 зв.
 29. ЦДАК України, ф. 707, оп. 6, спр. 6, арк. 3, 3 зв., 4.
 30. ЦДАК України, ф. 707, оп. 7, спр. 9, арк. 15 зв.
 31. Посилання № 11 — с. 18-19.
 32. Посилання № 1 — с. 109.
 33. Посилання № 11 — с. 19.

*Сергій П'ятченко,
м. Суми*

ЗБІРКА П. КУЛІША «УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ» ТА ЇЇ МІСЦЕ У РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Фольклористична діяльність П. Куліша вкладається в тогочасне загальноєвропейське русло захоплення народною культурою, яке пройшло під прапором романтизму. Епоха романтизму пробудила у європейських народів інтерес до власної історії, мови, народної культури. На зміну античному ідеалу, який плекали класицисти, приходить усвідомлення поняття національного ідеалу, «золотим віком» починає вважатися не античність, а власне середньовіччя: рицарство в Західній Європі, козацтво в Україні. Національне відродження і становлення європейських націй були б неможливими без романтично-фольклористичних ідей, початок яким поклали німецькі романтики, наближені до Гейдельберзького гуртка: А. Арнім, К. Брентано, брати Грімм. Національні ідеї пронизали всі сфери життя — від літератури до політики, де найгострішим виявом тодішніх національних прагнень стала «весна націй» — низка національних революцій, що прокотилися Європою в 1848 році. Національно-визвольний рух в Україні того часу оформився в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, розгромленого за рік до «весни народів».

Саме цим 1847 роком датується аналізована нами збірка «Украинские народные предания». Очевидно, вона стала до певної міри втіленням тогочасних світоглядних переконань Куліша. Важливою ланкою діяльності української інтелектуальної еліти стала етнографія. Філологи, педагоги, історики, критики, літератори стали на шлях збирання й дослідження народної творчості: М. Максимович, І. Срезневський, М. Кос-

томаров, О. Бодянський, П. Лукашевич, А. Метлинський та інші. Увага до національного фольклору була однією з найхарактерніших рис романтизму, який в українській літературі набув виразно фольклорних рис. Збірка українських народних дум М. Цертелева, альманах І. Срезневського «Запорозька старовина», збірки українських народних пісень М. Максимовича, збірка українських народних казок О. Бодянського визначали дух і настрої тодішньої української літератури.

Фольклористична й письменницька діяльність молодого Куліша йшли пліч-о-пліч. Основою його ранніх оповідань «воронізького циклу» стали народні перекази, почуті в рідному Воронежі. «Перші твори Куліша мають виразно етнографічний характер, — писав М. Зеров. — Їхній зміст — народні перекази, місце дії — рідний Кулішеві Вороніж» [2, с. 191]. Історичні перекази, історичні пісні та думи лежать в основі його наступних творів — поеми «Україна» (1843), роману «Михайло Чарнишенко» (1843), історичної розвідки «Повість об украинском народе» (1846). Героїчний епос і козацькі літописи надихнули П. Куліша на історичний роман «Чорна рада», перші глави якого побачили світ у 1845 році.

У листах до М. Погодіна та М. Юзефовича Пантелеймон Куліш повідомляє про план багатотомного серійного видання з фольклору під назвою «Життя українського народу», до восьми томів якого мали б увійти думи, пісні, легенди, перекази, прислів'я тощо. Реалізувати цей задум вдалося лише через десять років і далеко не повністю у двотомному виданні «Записок про Південну Русь», про яке І. Франко сказав, що ім'я Куліша в історії тривко записане його «Записками о Южной Руси». Кроком до реалізації цього задуму стало видання збірника народної прози «Украинские народные предания», який вийшов на початку 1847, але невдовзі заборонений і конфіскований.

У листі до Михайла Юзефовича від 31 липня 1843 року з Олександрівки (нині Кіровоградська область), де Куліш гостю-

вав у мастку письменника, представника «української школи» в польській літературі Міхала Грабовського, він зазначав: «Отсюда я буду углубляться в разные места Украины для изыскания развалин народной поэзии — дело великой важности, как я увидел после нескольких опытов» [4, с. 19]. Про натхненне захоплення цією справою й перші результати П. Куліш пише: «Я теперь хожу как пчела по сотам: где только встречу седую бороду, не отойду от неё без того, чтоб не выжать из неё пахучего цветка народной поэзии или в предании, или в песне» [4, с. 19].

Про завершення цього етапу роботи свідчить лист П. Куліша до М. Погодіна від 15 жовтня 1843 року: «Совершил я летом двухмесячное путешествие по Малороссии и извлёк великие результаты, между прочим записал из уст народа множество превосходных преданий (в особенности о гайдамаках) с такою точностию, что они вполне могут назваться отрывками изустной народной литературы. Удивительные вещи! что за красота слова! что за дивный полёт фантазии! Приготовил к печати томик в 200 страниц, іп-8, под заглавием: «Малороссийские предания, легенды, поверья и разные заметки, касающиеся местных примечательностей народного быта и т. п. (Материалы для изучающих народную историю и поэзию). Собрал П. Кулеш. Книжка первая» [4, с. 22]. П. Куліш високо оцінює значущість запланованого видання і пророкує йому успіх, а собі визнання: «Эта книжка сильно пойдёт. Перед нею «Рассказы Коржа» — бледная копия перед оригиналом. Она более сделает для истории нашего края, чем 4 тома «Истории» Маркевича, и более даст светлых мыслей о поэзии, чем иная глубоководная теория. Мне ж она доставит более известности, чем самый удачный роман, какой я могу написать» [4, с. 22].

Однак ця спроба видати збірник виявилася невдалою, і наприкінці 1845 року П. Куліш пише до І. Срезневського про наміри видати її в наступному році й оцінює її суспільний резонанс значно скромніше: «Народные предания свои я уже

нашёл средства издать без убытку, и в новом году они появятся в свет. Если у Вас есть любители такой поэзии, то напишите, сколько прислать Вам экземпляров. Вы, конечно, не поставите себе в тягость предложить одному-другому приобрести книгу, у которой нет таких ног, чтоб разойтись повсюду, и которую оценят весьма немногие» [4, с. 61]. Про очікуваний вихід у 1846 році друком цього збірника пише П. Куліш і Миколі Костомарову в грудні 1845 року [4, с. 62]. У серпні 1846 року в листі до О. Бодяньського П. Куліш сповіщає про успішний, але тривалий перебіг виходу збірника у світ: «Это народные исторические и фантастические предания, записанные мною стенографически и представляющие образцы высокой красоты простого слова. Они уже пропущены цензурою и составляют такой том, что в одном номере, при вашей мелкой печати, займут значительное место» [4, с. 104–105].

1 вересня 1846 року П. Куліш надсилав свій збірник редакторові «Чтений Московского общества истории и древностей российских» Осипові Бодяньському з проханням надрукувати його в редагованому ним виданні: «Вверяю Вам моё сокровище с таким чувством, с каким мать передаёт своё дитя на руки мужу. Знаю, что Вы оцените его по достоинству, бережётё и в дело употребите как нельзя лучше. Если хотите напечатать все эти предания в одном номере, печатайте; если в нескольких — и на это я согласен, только бы оттиски для меня были сделаны в том порядке, в каком эти предания расположены в рукописи. Ударения, если можно, нужно означить на каждом слове. При сравнительном изучении славянских языков это будет важным пособием для иностранцев. При том же этим резче означится физиономия нашего языка. В некоторых пьесах я не успел поставить ударений: перечитывая их, вы сами потрудитесь поставить. Если нет важных препятствий, прошу Вас соблюсть моё правописание — даже в случае бы оно противоречило Вашей системе — с оговоркою, что оно употреблено только

по желанию моему. Рукопись моя почти вся переписана весьма тщательно. Я сохранял частности выговора, свойственные разным провинциям, поэтому, если где будет казаться и ошибка, лучше печатайте так, как в рукописи, кроме таких случаев, когда бы явно было, что это недосмотр» [4, с. 110].

Збірник переказів П. Куліша був опублікований 1847 року у квітневій (восьмій) книжці «Чтений Московского общества истории и древностей российских» (матеріали засідання 29 березня). Публікація мала назву «Украинские народые предания, собрал П. Кулеш. Книжка первая». Окремо було відбито 200 примірників (М., 1847. — [8], 90, [2] с.). У цей час П. Куліш був заарештований за підозрою в участі в Кирило-Мефодіївському товаристві, й у зв'язку з цим увесь наклад видання був конфіскований. Збірка побачила світ уже через півстоліття в першій книжці «Чтений» 1893 року в розділі «Материалы историко-литературные». Тоді ж було надруковано й окремий відбиток, датований 1847 роком.

Значну частину зібраних того часу переказів П. Куліш у дещо фонетично видозміненому вигляді передрукував у першому томі «Записок о Южной Руси» (1856 р.). З цього приводу А. Лобода зазначає: «Підходячи до записування, а надто до публікування фольклорних текстів як митець слова, Куліш не зберігав усіх мовних особливостей співців та оповідачів, а вдавався до певного редагування (змінювання, переставляння, пропускання та додавання окремих слів і цілих виразів та частин); ставлячи собі за мету витворювати українську літературну мову, він уніфікував деякі діалектні риси — фонетичні та морфологічні; дещо знімав з огляду на цензуру (це все добре помітно, як порівняти аналогічні тексти з «Украинских народных преданий», де їх подано в більш-менш первісному вигляді, та із «Записок о Южной Руси» [5, с. 111–115.]. Декілька переказів із рукопису Куліша в 1845 році у віленському журналі «Rubon» опублікував М. Грабовський у власному перекладі польською мовою.

У наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України зберігається чорновий автограф передмови до запланованого П. Кулішем збірника [6]. Доволі розлога передмова містить думки про взаємозв'язок письменника з простим народом, співвіднесеність фольклорної та літературної поетик та роздуми про спорідненість українських дум та пісень із Гомеровими. Але до надрукованого збірника П. Куліш подає вкрай лаконічну передмову з чотирнадцяти рядків. У ній він зазначає, що до збирання фольклору звернувся, вивчаючи джерела історії українського народу, і з цією метою «не раз объезжал обитаемые ими губернии для собрания народных песен и преданий» [8, с. 1]. Ця теза молодого історика і фольклориста, яка окреслює й гармонійно поєднує його життєві захоплення, є не лише ключовою для його подальшої наукової діяльності, але є важливою для фольклористики, як науки, оскільки визнає за фольклором право бути джерельною базою для історичних досліджень. Пізніше передруковуючи ці твори в першому тому «Записок о Южной Руси» П. Куліш так характеризує свій підхід до збирання старовини: «Тут этнография сливалась для меня в одну науку с историей, а история разоблачалась в своих исторических последствиях. Наши кабинетные люди, повторяя один другого, говорят, что в Малороссии не осталось почти никаких памятников старины. Но сам народ — такой памятник своей прошедшей жизни, который лучше всякого произведения искусств вводит нас в познание того, как он существовал до настоящего момента. Надобно только всмотреться в нравственный его образ, которого рассеянные черты собирает и объясняет для нас этнография» [1, с. 235].

Також П. Куліш повідомляє, що із зібраного матеріалу наразі він друкує лише перекази, а пісні обіцяє пізніше представити «любителям истории и народной поэзии». Декларує він також науковий принцип фіксації народних творів, які

«записывал стенографически, как песни, дорожа каждым оборотом и словом народной речи». У листі до І. Срезневського П. Куліш писав: «Ни один стих, ни одно особенное слово не будет в моём издании потеряно. Я отмечаю, кто и где записал, чтоб представить самый точный источник для изучающих народную поэзию и украинский язык. Где только могу, буду делать исторические, топографические и другие примечания» [4, с. 61]. Певного редакторського втручання, з жалем зізнається П. Куліш, зазнали лише тексти, передані його приятелями, очевидно, маючи на увазі перекази, надіслані йому Василем Білозерським із Чернігівщини, Петром Чуйкевичем і Опанасом Марковичем із Полтавщини.

Важливою науковою рисою записів П. Куліша, чи не вперше послідовно реалізованою в українській фольклористиці, стала фіксація і вказівка на те, де і від кого записаний даний текст. Географія записів включає Київ, Черкаси та населені пункти на Київщині: Кумейки, Суботів, Звенигородка, Сміла, Корсунь, Олександрівка та Мотронинський монастир на Черкащині. Кілька записів подано з Чернігівщини та один із Полтавщини. Наведений також переказ, який розповідав Т. Г. Шевченко. Під деякими текстами вказаний лише оповідач або лише місце запису, чи інформація неповна: «Рассказывал один старик возле Канева» (8, с. 88).

Опублікований збірник має чітку структуру: усі твори (60 зразків) розподілено за трьома розділами: історичні перекази (45 зразків), казки і легенди (12 зразків) і третій розділ «Суміш», до якого увійшли три різножанрових твори. Як бачимо, історичні перекази займають більше місця й користуються більшим пієтетом упорядника. Ще мав бути четвертий розділ, але його не пропустила цензура, про що П. Куліш повідомив О. Бодянському в листі від 1 вересня 1846 року: «Сборник мой заключал ещё один отдел, *религиозный*, но цензор не пропустил без духовной цензуры. Прилагаю этот отдел и прошу Вас по-

корнейше, если можно, найти светского или духовного цензора хоть для статьи: *Путешествие по другому свету*, замечательной по средству её с легендами, вошедшими в «Божественную комедию» Данта» [4, с. 110].

Отже, до першого, найбільш розлогого розділу увійшли історичні легенди й перекази. Розташовані вони за хронологічним принципом — від часів Русі до Хмельниччини, переказів про Мазепу, гайдамаччину і Коліївщину. Наприкінці подано два топонімічних перекази про урочища в містечках Смілій і Звенигородці, а також коротка оповідка-спогад про минулі часи.

Відкриває розділ відома і поширена нині легенда про Михайлика й Золоті ворота, аналізу якої окрему розвідку присвятив Є. Нахлік [7]. Записав цю легенду від сліпого старця П. Куліш на початку 1840-х, коли викладав спочатку в Києво-Печерському, а потім у Києво-Подільському дворянському училищах. Він зазначав у «Записках о Южной Руси», що «легенда о Золотых воротах есть старинное произведение, от которого уцелел только один кусок, говорящий о его первоначальной форме» [1, с.170]. У ній йдеться про лицаря Михайлика — захисника Києва, котрого кияни вирішили видати татарам на вимогу їхнього воєначальника, який обіцяв зняти облогу з міста в обмін на видачу Михайлика. Ображений Михайлик підняв на списа Золоті ворота й подався з ними до Царгорода, де живе й понині, дотримуючись суворого посту. А ворота сяють золотом, якщо перехожий висловить сподівання на повернення їх у Київ, а коли хтось так не скаже чи навіть не подумав, то золото на воротах меркне.

До часів Хмельниччини належать вісім переказів, героєм яких є переважно сам Богдан Хмельницький. Найвідомішим із них є переказ «Хмельницький і Барабаш», у якому йдеться про те, що гетьман Барабаш приховав видані королем «козацькі права», а його писар Хмельницький викрав ці права й поїхав на Січ, де й підняв козаків «на баталію».

Три розлогіх перекази присвячені постаті Мазепи та його антиподів — царя Петра й Семена Палія. У перших двох сюжет схожий: цар Петро, якого «став бити Мазепа», бідався, щоби знайти когось, хто допоможе перемогти Мазепу. Таким рятівником виявився Семен Палій, засланий царем до Сибіру чи в іншому варіанті замуrowаним Мазепою в стовпі. Сюжет складається з кількох казкових мотивів: вибору богатирського коня, невидимого проходу через військовий табір та використання військової магії. Оскільки й Мазепа, і Палій були «характерниками», то двобій носить магичний характер: заряджання гармат «навхрест» чи магичне об'їжджання-заворожування війська супротивників. Палій зображений позитивним персонажем, оскільки, як зазначає П. Куліш, він «обладал свойствами, привлекающими любовь народа, и составлял противоположность с нелюбимым ему Мазепой» [1, с. 131]. «Функція Палія, — зазначає В. Івашків, — часто просто вичерпується його допомогою російському війську у Полтавській битві» [3, с. 19].

Причини зображення Мазепи негативним персонажем, очевидно, криються в царській пропаганді, церковній анафемі та нерозумінні широкими верствами причин, які спонукали Івана Мазепу стати на бік шведського короля Карла XII проти російського царя Петра I. Втім, перекази по-своєму об'єктивні. Як слушно вказує В. Івашків: «Одна з прихованих народних оцінок — Мазепу перемогли свої ж таки українці і коли б між народом була єдність, то не бачити «восточному цареві» перемоги [3, с. 48].

В одному з переказів цареві допомагає не Палій, а Степан Плаха, але, як зазначає в примітці П. Куліш, «это тот же самый Семен Палий, переименованный народом, видно, по ошибке» [8, с. 8]. Замість Мазепи тут діє Мазепенко — син Мазепи і хрещеник царя Петра, який виріс і покликав царя на двобій, «на погуляння».

У фіналі цих переказів окремим мотивом згадується кривава різанина, влаштована Меншиковим у Батурині та страта Петром I козаків у Лебедині: «Розгнівався цар Петро на Україну. Зараз шле указ, щоб рубили в пені увесь народ» [8, с. 9]. Врятовує Україну Палій, який просить собі у винагороду за перемогу над Мазепою, щоби цар не плондував Гетьманщину. В іншому переказі церковний молебень змусив Петра передумати і простити «весь народ».

Найбільшою групою переказів є цикл переказів про гайдамаків та їхніх ватажків: Чуприну, Чортовуса, Шелеста, Лусконога, Гниду, Вовчка, Максима Залізняка, Максима Шила, Швачку, Харка та інших. Ці оповідки часто починаються з емоційної характеристики гайдамацтва: «Гайдамаки дерли народ років може з десять» [8, с. 36]; «довго тягались по Україні ті колії [8, с. 40]; «гайдамащина ... проклята була! Самовольці такі були, що... [8, с. 54]; «гайдамаки нарobili багато шкоди в Умані» [8, с. 33]. Основними мотивами цих переказів є пограбування гайдамаками панів та євреїв, переслідування гайдамаків польськими жовнірами та обдарування бідняків украденими грошима: пасічника, який пригостив гайдамаку медом; хлопчика, якого покинув батько, втікаючи від гайдамаків тощо.

Наступні цикли містять дванадцять оповідок про запорожців і три оповідки про татар. Перший із переказів про запорожців, у якому йдеться про те, як гуляють запорожці, коли приїдуть із Січі до Києва, має примітку «Слышал от Т. Г. Шевченка». Цей переказ П. Куліш використав у романі «Чорна рада». Оповідки про татар містять сюжети про набіги ординців, спроби протидії та порятунок полонених бранців.

Сатиричне оповідання «Очаківська біда» розповідає про участь козаків в облозі Очакова 1788 року спільно з російським військом на чолі з Потьомкіним, їхнє голодне поневіряння, грубе і зверхнє ставлення до них «світлішого» та хитрість їх-

нього ватажка, яка допомогла їм вижити в битві та повернутися із трофеями. Про цю оповідку П. Куліш пише: «Украинские старинные балагуры для забавы гостей сочиняли иногда пресмешные пародии, не щадя в них даже и самих себя. «Очковская беда» принадлежит к такому роду рассказов» [8, с.32].

Подіями козацьких часів перейняті два топонімічні перекази наприкінці розділу про урочища в Смілій та Звенигородці, де згадуються Юрова гора, Барабашиха яр, Розкопана могила, Чорна могила, річка Погибна, озеро Топило, урочище Козацький курінь, урочище Попів ріг, Шугайлова могила, Грецький куток, камінь Писанка, Писанчині байраки та інші.

У другому розділі, названому «Предания фантастические», вміщено фантастичні легенди й чарівні казки, більшість із яких П. Куліш згодом опублікував у другому томі «Записок о Южной Руси», вказавши, що їх записувачем був відомий російський художник Лев Жемчужников. Серед дванадцяти текстів подано дев'ять фантастичних казок та казок про тварин («Кирило Кожемяка», «Царевич и баба», «Царевич и цыганка», «Волк прожора», «Братоубийца», «Кур и курочка», «Ивась», «Мачиха», «Уж и царевна») і чотири легенди релігійного та міфологічного змісту («Свиридова могила», «Сокол и Пчела», «Превращения», «Мышь и воробей»).

До третього розділу, названого «Смесь», вміщено п'ять творів: небилицю «Не любо — не слушай», розповідь у якій побудована на алогізмі та абсурдності в описі ситуацій; побутову казку «Загадки» про відповіді мудрого діда на цареві загадки і три коротких «Сцены из домашнего быта».

Загальний огляд змісту збірника «Украинские народные предания», аналіз передмови, коментарів та приміток записувача та упорядника, його листування із сучасниками дає можливість стверджувати, що П. Кулішеві вдалося не лише втілити свій задум щодо фіксації та збереження народної прози, переважно історичного характеру, але і зробити значний

внесок у становлення української фольклористики. Якби не арешт і конфіскація накладу, це видання могло б на десять років раніше за «Записки о Южной Руси» продемонструвати науковий підхід молодого фольклориста-романтика, його історіософсько-етнографічну концепцію та явити зацікавленій аудиторії безцінні зразки переказів, легенд і казок, записаних молодим П. Кулішем та його товаришами на початку 1840-х років у різних частинах України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. — СПб., 1856–1857. — Т. 1–2.
2. **Зеров М.** Твори: В 2 т./ М. Зеров. — Київ : Дніпро, 1990. — Т. 2 : Историко-літературні та літературознавчі праці. — 601 с.
3. **Івашків В.** «Украинские народные предания» Пантелеймона Куліша: до питання творчої історії // Вісник Львівського ун-ту. Серія: філологія. — 2009. — Вип. 47. — С. 38–62.
4. **Куліш П.** Повне зібрання творів. — Київ : Критика, 2005. — Т. 1. Листи. 1841-1850 / упоряд., комент. Олесь Федорук. — 648 с.
5. **Лобода А.** До літературної історії Кулішевих «Записок о Южной Руси» // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — Київ, 1923. — Кн. II–III (1920–1922). — С. 111–115.
6. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ імені М. Рильського НАН України. — Ф. 3-2. — Од. зб. 116.
7. **Нахлік Є.** Легенда про Золоті ворота в Києві у варіантах М. Грабовського і П. Куліша // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — Львів, 1999. — Вип. 27. Українська фольклористика. — С. 67–78.
8. Украинские народные предания. Собрал П. Кулиш. — Москва, 1847.

Юрій П'ятченко,
м. Суми

КУЛІШЕВА СІВЕРЩИНА

*(туристичний маршрут, присвячений життю і творчості
Пантелеймона Олександровича Куліша)*

Туристичний маршрут пролягає через Подесення, Посейм'я і Прилуччину — землі Гетьманщини (це території теперішніх Сумської і Чернігівської областей), які в історико-етнографічному дискурсі України є Сіверщиною.

Маршрутна локація: селище Вороніж Шосткинського району — місто Шостка — місто Новгород-Сіверський — місто Ніжин — хутір Мотронівка Борзнянського району — місто Борзна — місто Батурин — місто Конотоп — місто Кролевець — місто Глухів — місто Шостка (у побудову маршруту покладено образ кола).

1 станція. Містечко Вороніж під Шосткою (кол. Глухівський повіт)

7 серпня (на Паликопу) 1819 року в містечку Воронежі колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії народився Пантелеймон Олександрович Куліш (псевдоніми та криптоніми — Панько Казюка, Козак Белебень, Данило Юс, Хуторянин, Павло Ратай, П. К., Николай М. та ін.). Народився, як зазначається в більшості біографічних довідок про письменника, і як написав він сам в автобіографічній повісті «Жизнь Кулеша» (1867), у містечку Вороніж. Однак, як вважають сіверянські краєзнавці, посилаючись на ґрунтовні дослідження воронежця Івана Абрамова (1874–1960), свої розвідки про рід Кулішів він почав друкувати ще 1905 року), місце народження Пантелеймона — Кулешів хутір, Кулішеве подвір'я, що, за записами І. Абрамова, «міститься поруч Гудкова хутора..., щось за п'ять верстов од Воронежа на шляху до села Макова». Нині це територія с. Гукове (село Шост-

кинського р-ну Сум. обл.), розташованого за 7 км від смт Вороніж і за 10 км від м. Шостка. Саме на цьому хуторі була літня садиба й пасіка діда та батька Куліша (уже в зрілому віці Пантелеймон Куліш продав свій хутір, а наприкінці 1930-х рр. усі садибні будівлі тут були знесені, лишилися лише садок та могила батька письменника. Однак у 50-х рр. усі хутірські могили розорали). Віднайшов місце Кулішевого хутора вже наприкінці ХХ ст. краєзнавець-енциклопедист Геннадій Петров. Завдяки йому тепер у с. Гукове на місці, де колись була садиба Кулішів і де був похований батько письменника, встановлено пам'ятний знак: схрещені високі балки підтримують дзвін, а також закладено на честь Куліша липову алею. Починаючи з 2006 року, тут, на Шосткинщині, щорічно проводяться Кулішеві читання.

Батько письменника, Олександр Андрійович, — виходець із давнього козацько-старшинського роду — був заможним хліборобом, майстром на всі руки. Свого батька Куліш боявся, оскільки той мав «жорстоку вдачу». Мати — Катерина, з роду козацького сотника Івана Гладкого. Панько був 7 чи 8 дитиною (старші діти повмирали в ранньому віці).

У хаті Кулішів, які жили на хуторі під Воронежем, панував козацький старосвітський побут, козацькі традиції й народне мистецтво. Мати Катерина, хоч і не навчилася грамоти, але знала силу-силенну українських пісень, оповідок і казок, гарно співала.

Про неї П. Куліш згодом напише: «Пісня для неї не була забавкою — вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала, тільки було зітхне, задумається і знов співає».

Значний вплив на формування хлопчини здійснила високоосвічена пані-«ідеалістка», яка жила на сусідньому з Кулішами хуторі, Уляна Терентіївна Мужилівська («духовна мати» Пантелеймона). Вона опікувалася долею хлопця після смерті матері. Завдяки їй підліток розвивав у собі душевний аристократизм і високі духовні ідеали, а книжка стала взі-

рцем мистецького й інтелектуального поступу людини і суспільства. Куліш учився у дяка Андрія з воронізької Соборно-Михайлівської церкви. Уляна Мужилівська наполягла, щоб здібний до наук хлопець після закінчення повітового училища, продовжив навчання в Новгород-Сіверській гімназії. З дитинства в Пантелеймона проявлявся хист до малювання. Він писав крейдою на стінах церкви все, про що чув і що бачив, особливо часто малював коней.

Свою малу батьківщину письменник Панько Куліш відтворив у ряді прозових творів, а саме: оповіданнях «Циган» (обробка народної казки, почутої з вуст матері), «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став», повісті «История Уляны Тереньевны» та інш.

У селищі Воронежі 1989 року з нагоди 170-річчя з дня народження митця було відкрито пам'ятний знак. На гранітно-мармуровій стелі напис: «8 серпня 1819 року в містечку Вороніж народився класик української літератури, історик, етнограф, фольклорист, перекладач, мовознавець Пантелеймон Олександрович Куліш». Вирішальну роль у поверненні із забуття імені й творчості митця відіграли наші краяни: письменник і літературознавець Павло Охріменко, краєзнавець і журналіст Геннадій Петров, педагог і письменник Віктор Терлецький. Ім'я П. Куліша носить Воронізька загальноосвітня школа № 1. Щорічно у Воронежі і Шостці проходять Кулішеві читання. Педагоги і бібліотекарі Шосткинщини налагодили плідну співпрацю із Міжнародним благодійним фондом імені Пантелеймона Куліша.

До 200-річчя з дня народження П. О. Куліша у центрі козацького Воронежа відкрито пам'ятник видатному українцеві. Викарбовував у камені постать юного Панька Куліша скульптор Володимир Лозовий. Книжка в руках митця — символ того, що він обрав для себе науку та знання. Дивиться скульптура молодого Куліша на так звану Кулішівку — район селища, де свого часу знаходилося родинне гніздо Кулішів.

2 станція місто Шостка (колиш. Глухівського повіту)

У Шостці дитячі роки провів Михайло Олександрович Максимович (1804–1873) — історик, фольклорист, письменник, перший ректор Київського університету, редактор і видавець альманахів «Киянин», «Українець». У 30-х рр. ХІХ ст. П. Куліш слухав лекції М. Максимовича в Київському університеті, письменник-початківець дав професорові на перегляд збірник пісень, які записав від матері, й цим привернув до себе його увагу. Згодом у 1840 році Куліш почав друкувати в альманасі М. Максимовича «Киевлянин» свої перші літературні твори в жанрі фольклорної фантастики (це — два оповідання, датовані 1839, — «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» та «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе»). У них досить точно відтворені побут і місця та автентичні топонімічні легенди та перекази, чути Кулішем у його рідному Воронежі).

Із Шосткою пов'язане перебування в місті родини Марковичів — Опанаса і Марії. Як відомо, П. Куліш був редактором і видавцем творів письменника Марка Вовчка. Зв'язок Марії Маркович з нашим краєм полягає в тому, що вона двічі у 1857 та у 1858 рр. побувала у Локотках (тепер — м. Шостка). Саме тут у Локотському лісництві працював брат її чоловіка — офіцер корпусу лісничих В. В. Маркович. Це лісництво знаходилось поруч села Локотки, за річкою Шосткою, на якій неподалік і розкинувся пороховий завод.

Перше відвідування відбулося 13 вересня 1857 р., коли Марія Маркович (Вілінська) разом із сином Богданом їхала через Шостку в Орловщину. Цього ж року вийшли в світ «Народні оповідання» Марка Вовчка, вперше надруковані кулішівкою, абеткою складеною П. Кулішем. Друга подорож до Локотків вже з чоловіком Опанасом Васильовичем Марковичем, одним із учасників Кирило-Мефодіївського братства, відбулася на-

прикінці 1858 р. Ці відвідини були довшими і тривали майже тиждень, тобто всі різдвяні свята. За власними свідченнями Марія Олександрівна ніде не відчувала себе так спокійно, як у цьому гостинному домі. Скориставшись тижнем відпочинку, вона переписала тут кілька глав повісті «Інститутка», яку зредагував і видав П. Куліш. Тут також вона познайомилася з простою селянкою, нянькою дітей В. В. Марковича, яку змалювала в одному зі своїх оповідань, зробивши її головною героїнею. Саме у цьому домі разом зі своїм чоловіком — українським фольклористом вона слухала колядки ряджених хлопців та дівчат у різдвяний вечір, усотувала українську мову та фольклор, які просто обожнювала.

З Шосткою пов'язана педагогічна і дослідницько-красзнавча діяльність письменника-красзнавця Віктора Терлецького, який написав чимало фундаментальних студій і книжок про П. Куліша, зокрема і «Пантелеймон Куліш як художник».

11 серпня 2006 у м. Шостка у приміщенні Центральної міської бібліотеки ім. Л. Толстого було відкрито кімнату-музей Пантелеймона Куліша.

3 станція місто Новгород-Сіверський

Новгород-Сіверський — одне із найстаріших міст України. В письмових документах воно вперше згадується в «Повчанні Володимира Мономаха своїм дітям» під 1078 роком. У той час місто вже було досить великим, тому ймовірно заснували його значно раніше. Вірогідно це сталося у 988 році, коли великий князь Володимир будував фортеці на Десні. Новгород-Сіверський — місто легендарного князя Ігоря Святославовича, якому присвячений найвідоміший твір давньоукраїнської літератури. Наприкінці XVIII ст. місто стало центром однойменного намісництва. У 1804 році тут на базі народного училища, яке існувало у місті із 1789 року, була відкрита гімназія. У перші роки свого існування гімназія була головним навчальним закладом Чернігово-Сіверщини. Її закінчило не-

мало знаменитостей: перший ректор Київського університету Михайло Максимович, письменник Пантелеймон Куліш, педагог і письменник Костянтин Ушинський, винахідник Микола Кибальчич. Нині у цій будівлі функціонує Новгород-Сіверська гімназія для обдарованих дітей.

Про навчання П. Куліша у Новгороді-Сіверському скажемо детальніше. Після домашньої і дякової науки юний Панько Куліш продовжує навчання в повітовому училищі Новгород-Сіверська, згодом у Новгород-Сіверській гімназії, у якій директором був І. Тимківський — український педагог і письменник, під впливом якого у Пантелеймона Куліша виник інтерес до народної творчості. Особливо велику роль у формуванні фольклорно-етнографічних інтересів Куліша відіграв збірник українських народних пісень, записаних М. Максимовичем. Тоді ж молодий гімназист почав збирати народні пісні та писати власні твори.

Про навчання у Новгороді-Сіверському ми дізнаємося із автобіографічної прози Панька Куліша. Ось дециця із історій про навчання і побут.

На десятому році життя Куліш стає учнем Новгород-Сіверського повітового училища, що розташовувалося у 30 кілометрах від Воронежа «...в одном и том же старом деревянном доме с четырехклассной (тогда) гимназией». Розставання з рідною домівкою важко далось малому Пантелеймону, душу якого бентежили різні почуття й сумніви. Жив він на квартирі батькової знайомої — офіцерської вдови Хлопотихи у Варваринському приході, що знаходилася далеко від училища. До того ж, «домик вдовицы, нахлобучив темную позеленевшую крышу, стоял на кособоре, подпертый со стороны оврага толстыми сваями. Сада при нем не было, но за домом, на крутом овраге, зеленел огород, напоминая сады Семирамиды. Невеселое обиталище!». Це місце, порівняно із зеленим і веселим хутором, де народився і ріс Пантелеймон, навіювало сум,

наповнювало його відчуттям, що дитинство вже минуло і попереду незвідане нове життя. Незважаючи на складну психологічну атмосферу, в якій опинився хлопець, він швидко виявив свої здібності до навчання. Його було відразу зараховано до першого класу, мінаючи підготовчий. Невдовзі Куліш стає першим учнем класу, про що свідчать записи у відомості Новгород-Сіверського училища за 1833 рік, де відзначалися успіхи та поведінка. Після закінчення цього закладу він одержав білет № 1 — «За отличное благонравие и успехи в науках». Батько мав намір віддати Пантелеймона працювати в канцелярію суду, однак, зважаючи на його успіхи в навчанні, вирішує продовжити освіту сина і віддає його до гімназії. За твердженням дослідників життя і творчості П. Куліша, це рішення було прийнято під впливом їхньої сусідки Уляни Терентіївни Мужилівської. Малому хлопцеві вона видавалася царицею або богинею, стала для нього другою матір'ю. Її образ, життя і душу П. Куліш змалював у своїй повісті «Історія Уляны Терентьевны»: «...И тут я первый раз увидел ее глаза. Месяц светил прямо в лицо ей. Что-то глубоко шевельнулось у меня в душе: этот взгляд был мне знаком. Так смотрела на меня мать, рассказывая мне волшебные сказки». Любов до історії, поезії, грецької культури — це далеко неповний перелік того, що залишила в душі й серці Пантелеймона ця жінка. Вона була для нього образом «добра, любви и красоты, которые когда либо трогали нашу душу», оволодівали нею й повертали їй «увядшую в житейской хлопотливости свежесть».

Закінчивши училище, 8 жовтня 1833 року Пантелеймон вступив до Новгород-Сіверської гімназії. Тут його «способности, прилежание, поведение и успехи» також були відзначені у відповідній відомості. На здібності Куліша і талант до науки звертають увагу всі дослідники. Це і вміння швидко розв'язувати подумки задачі, володіння мовою, добре знання граматики і правопису. Але особливо захоплювався Куліш

запам'ятовуванням і написанням віршів. Його улюбленим поетом був Пушкін, «стихи которого он часто цитировал в устной беседе и в письмах».

Коли Куліш закінчив 5 класів (1836), батько через матеріальні негаразди відмовився повністю оплатити навчання сина. Юнак змушений був залишити гімназію. За рекомендацією директора гімназії І. Тимківського юнак почав працювати домашнім учителем дочок маршалка глухівського дворянства й невдовзі за зароблені гроші зміг продовжити навчання.

4 станція місто Ніжин

Літописне місто Ніжин відоме з часів княжої Русі-України. У добу національно-визвольної революції під проводом Богдана Хмельницького місто стало столицею Ніжинського полку, який контролював територію від Стародуба до Прилук. Спочатку територія полку займала 10 сотень, а потім розширилася до 36 сотень. Ніжин був головною ударною силою Гетьманщини. Ніжинський полк мав дві гетьманські столиці: Батурин і Глухів. 1659 року в Конотопській битві ніжинці на чолі із полковником Григорієм Гуляницьким героїчно оборонили місто Конотоп, а згодом у складі союзницьких українських і кримсько-татарських військ розгромили московських окупантів у битві під Соснівкою. 1663 року саме у Ніжині відбувся рішучий поворот до повного закабалення української землі. Тут 17–18 червня сталася сумнозвісна чорна рада, описана в однойменному романі Пантелеймона Куліша. Саме в Ніжині та довколишніх хуторах відбуваються визначальні події, пов'язані із вибором гетьмана та з долями персонажів роману (історично достовірних (Сомко, Брюховецький) і вигаданих письменником (Петро Шраменко, Кирило Тур, Леся). Відомо, що джерельною основою «Чорної ради», є козацькі літописи XVII–XVIII століть. Зокрема Кулішів роман постав на одній із найвидатніших історико-літературних пам'яток і водночас найдостовірнішим історичним джерелом XVII століття — на

«Літописі Самовидця», про що й сам Куліш признається в епілозі. Цей козацький діаріуш опрацьовував професор Осип Бодяньський, а підготував до друку і дав йому назву — «Літопис Самовидця» Пантелеймон Куліш.

1805 року в Ніжині заснували Гімназію вищих наук князя Безбородька, яка поклала початок вищій освіті в усій Лівобережній Україні. З часу її відкриття (1820) тут надавали широку гуманітарну освіту дітям дворян та духовенства. 1826 року при гімназії відкрили театр. Ніжинська гімназія була проміжною ланкою між університетом і губернськими гімназіями, проте славилася по всій Росії як привілейований навчальний заклад, що давав енциклопедичну вищу освіту й призначався для дітей небагатих дворян. У ній вивчали фізико-математичні, природничі й гуманітарні науки, логіку, основи філософії, народне звичаєве й державне, цивільне російське й римське право. Серед студентів її були видатні представники української культури М. Гоголь, Є. Гребінка, В. Забіла, Л. Глібов, етнограф М. Сементовський, художник А. Мокрицький та ін.

П. Куліш після гімназії з'являється у Ніжині. Гімназист знав про існування Ніжинської вищої школи. Після невдалої спроби вступити до Київського університету він приїздить до Ніжина і в період 1836–1837 років працює у правлінні Ніжинського фізико-математичного ліцею канцелярським службовцем. Юнак також був приватним учителем панських дітей. У травні 1835 року на посаду директора Ліцею князя О. Безбородька був призначений Христіан Адольфович Екеблат, який пропрацював на цій посаді більше двадцяти років. Випускник Петербурзької медико-хірургічної академії, професор ветеринарних наук, дійсний статський радник Х. Екеблат виявив стійку зацікавленість гуманітарними науками. Саме на особисте прохання Екеבלата молодий Пантелеймон Куліш скопіював «Історію русів».

5 станція хутір Мотронівка і місто Борзна

На запрошення Василя Білозерського Пантелеймон Куліш 1843 року відвідав його родинний хутір Мотронівка (нині в складі с. Оленівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.). Там юнак познайомився з матір'ю В. Білозерського, а також з його братом Миколою і його сестрами Надією та Олександрою (ставши письменницею, Олександра друкувалася під псевдонімом Ганна Барвінок). Старший брат Олександри — журналіст Василь Білозерський (1825–1899) став відомим українським громадським та літературним діячем, який у 1845 році разом із Миколою Костомаровим, Тарасом Шевченком та Пантелеймоном Кулішем організував Кирило-Мефодіївське братство, а за два роки був заарештований і засланий в Олонецьку губернію під пильний нагляд поліції. Молодший брат, український фольклорист й етнограф Микола Білозерський (1833–1896), починав помічником редактора «Чернігівських губернських відомостей», а потім вже редагував це видання. Олександрина середня сестра Надія Білозерська (1826–1912) у 1860 р. виступила посередницею у сватанні Тараса Шевченка до Ликерії Полусмак. Старша ж сестра Любов Білозерська (1818–?) була русявою круглолицею коханою та музою для витонченого поета-романтика Віктора Забіли (1808–1869), але, зрештою, вийшла заміж за відставного поручика Івана Боголюбцева. Історія їхнього кохання світла, вишукана і драматична. Про це — читаймо вірші Віктора Забіли.

Саня, як Олександрю називали в родині, навчалась у дівочих пансіонах: спочатку — в селі Кропивне Прилуцького повіту Полтавської губернії, за тим — у Конотопі. По закінченні освіти у 14 років сестри вільно володіли французькою та німецькою мовами, тим часом мати — Мотрона Василівна, подбала, аби дочки опанували тонкощі хатньої економіки. Наймолодша Саня кохалася на кулінарії, тому вдома здобула ім'я в Діккенсовій манері «Хозяйственные способности!» Чи зна-

добилося це, згодом — знаній літераторці — у житті? Один із найбільших українських гурманів — Костомаров любив її гриби, а Тарас Шевченко млів від маринованої нею корюшки.

15-річним дівчам познайомилася вона із своїм майбутнім чоловіком. Пантелеймон Куліш (1819–1897) був старшим за Олександру на дев'ять років. Знайомство сталося для обох молодих людей неочікувано. Влітку 1843 року викладач Луцького дворянського училища 24-річний Пантелеймон Куліш, який вже встиг написати російською мовою історичний роман «Михайло Чарнышенко», віршовану історичну хроніку «Україна» й оповідання-ідилію «Орися», приїхав на тривалу гостину у Мотронівку на запрошення свого молодшого друга, 18-річного Василя Білозерського.

Тут, у мальовничій сільській ідилії, він збирався розпочати на вакаціях свій український історичний роман «Чорна рада», найбільша вартість якого, як зазначив Богдан Лепкий, у тому «смутку-тузі за кращими часами, в тій охоті вискочити з ярма, в тім пориві до героїчних учинків, які будяться в українського читача під впливом «Чорної ради». Упродовж літа 1843-го року Пантелеймон Куліш жив у окремій хатинці під чотири вікна по фасаді і на творчому пленері під гінкою тополею строчив «Чорну раду». Одного дня вони із Санею зустрілися. Самовдоволений інтелектуал аж дибки став: як так, на нього оте сільське дівча уваги не звертає?! І невідомо Панько узявся шукати зустрічі, аби все наболіле розказати оцій, оцій, оцій... Вони побачилися, потім — знову. Знову...

Коли юнак посватався до Сані, мати дівчини, Мотрона Василівна відмовила: мовляв, рано ще молодшій дочці про шлюб дбати. Істинними причинами стали інші: безрідність дрібного маєткового дворянина та нестерпний характер самовпевненого юнака. У своїй хатинці гордовитий Панько ридма проривав цілу ніч, а на ранок дременув на Санкт-Петербург. Як згадував свідок подій Василь Білозерський, сестра, виплека-

на «під уважним наглядом матері», із залицяльником тримала дистанцію. Насправді не все діялося так стримано і розважливо, як наставляла мати. Коли, отримавши гарбуза, самозакоханий наречений-сват помчав собі здрейми, Олександра заявила матері: «Якщо Ви, мамо, не бажаєте, аби я пішла заміж за Пантелеймона Олександровича, — з Вашої волі я не піду, але тоді ніхто інший не стане моїм чоловіком».

Наступного року тут-таки, в Мотронівці, П. Куліш повторив спробу отримати дозвіл на шлюб. Знову — намарне.

У 1846 р. за рекомендацією впливових вчених із Санкт-Петербурзької Академії наук українець-мовник дістав наукове відрадження в Західну Європу, аби вивчати слов'янські мови, історію, культуру та мистецтво. Перед тим, як залишити Російську імперію на два роки, Пантелеймон Куліш знову завітав у Мотронівку, тепер — «на білому коні». І кохання збурилося з новою силою. Вислухавши нову пропозицію, невблаганна Мотрона Василівна дала на шлюб материнське благословення. Куліш радів наче якесь хлопчисько, і 16 грудня 1846 р. він занотував у щоденнику: «Был в Мотроновке. Напрасно я уверял себя целый год, что не люблю Сашы. Когда я простился с нею, возвращался из хутора, я почувствовал, что никто уже не даст душе таких ощущений. Жаль было потерять девушку столь кроткую, столь добрую, столь возвышенно чистую, и я решился удержать ее. Итак, я объяснился с матерью, и решено, чтобы по возвращении из-за границы я женился. Теперь я спокоен. Знаю, с кем предстоит мне продолжать жизнь». Вінчання відбулося в Борзні. Весілля молодята зіграли 22 січня 1847 р., у ролі старшого боярина виступив молодий національний геній — Тарас Шевченко, вірний друг старшого брата нареченої Василя Білозерського. Мистецьку версію цього весілля знайдемо у романі «Поетова молодість» Л. Смілянського, видатного українського прозаїка з Конотопа. Замість шлюбної подорожі подружжя вирушило до Варшави, звідки для українця-мовника

починалася наукова експедиція. Але невдовзі його, як одного з трьох духовних очільників Кирило-Мефодіївського товариства, заарештували й повернули до Санкт-Петербурга.

Основним звинуваченням проти Куліша стала «Повесть об украинском народе», в якій була висловлена думка, що Україна, самостійна держава за княжих часів, могла б за козаччини відновити свою державність, якби не московське панування і зрада місцевої аристократії...

Пройдуть десятиліття бурхливого життя Пантелеймона Куліша...

І ось 1883 року подружжя Кулішів назавжди повернулося на хутір Мотронівку, де й звершено було все, що вивело Пантелеймона Куліша у коло видатних письменників та істориків, послідовних державників, одного з головних предтеч духовного відродження України. Тут, під Борзною, він перекладав Шекспіра, Вальтера Скотта, Байрона, Гете, Гейне, Шиллера, завершив історіографічну працю у трьох томах «Отпадение Малоросии от Польши» і дозрів до найвищої справи свого життя — перекласти українською мовою Святе Письмо, відкривши багаторічну працю такою промовистою присвятою: «Неньці моїй святесенькій, її душі невмирущій сю працю, нею з малечку натхненну, благоговійно підношу Дружині моїй вірнесенькій, що неня мені по своєму образі пророкувала, цю працю, нею піддержану, захищену, підпоможену, низенько вклоняючись, підношу».

6 листопада 1885 сталася пожежа в домі Кулішів (кажуть, ніби сусіди допомогли). Майже все його майно, у т. ч. й готові до друку рукописи, а серед них і частина Кулішевого перекладу Біблії, згоріло, а всі гроші, що він мав, на той час були витрачені на видання книг. Куліш із дружиною переселився на хутір Шаповаленка (нині с. Шаповалівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.), що біля села Оленівки. Родина катастрофічно потерпала від нестатків. З роками на зібрані від видань

авторських книжок кошти літератор викупив хутір Мотронівку у родичів Білозерських та на честь дружини поіменував його — Ганнина Пустинь.

Після короткотривалої хвороби, застудившись у неопалюваному кабінеті, 2 (14) лютого 1897 року П. О. Куліш помер у Ганниній Пустині. Затих «гарячий Куліш» просто на руках Сані — Олександри Михайлівни. Він встиг підготувати до друку поетичну збірку «Позичена кобза: Переспіви чужоземних співів», до якої увійшли переробки творів визначних англійських та німецьких поетів XIX століття. Світ книжечка побачила у Женеві в 1897 році, уже після його смерті та завдяки вдові. П. Куліш і похований на х. Мотронівка. Нині місце, де розташовані його і його дружини могили, відокремлює дерев'яна арка, поруч — капличка та семиметровий хрест. На ньому слова вченого фізика І. Пулюя: «Ти гетьман України, могучий не мечем кривавого насилля, а булавою правди, світла і науки». По смерті Пантелеймона Олександровича Ганна Барвінок упорядкувала його архів, спогади, листування, рукописну спадщину, а потім продала родинний хутір Мотронівку, аби на отримані кошти опублікувати чималу творчу спадщину покійного. Саме її зусиллями було видано найповніше й досі зібрання творів Пантелеймона Куліша, створено його музей. Хатинку, у якій автор починав знамениту «Чорну раду», дружина дбайливо перенесла до мастку Кочубеїв.

Тринадцять довгих років Ганна Барвінок доглядала могилу чоловіка і сама 23 червня (6 липня) 1911 р. упокоїлася в рідній Мотронівці. За заповітом, її поховали поряд із чоловіком, у Ганниній Пустині. Пророчими виявився пафосний вірш «До Ганни Барвінок» самого Пантелеймона Куліша, написаний дружині:

«О, ні, з тобою ми, Пречиста, не помрем:
Зоставим дві душі у любій Материзні,
Світлитимуть вони спарованим огнем
Народу темному, безбатченку в Отчизні».

Садиба-музей, де народилася, жила і стала на весільний рушник Олександра З 1999 року тут, на місці хутора Мотронівка, створено і функціонує історико-меморіальний музей-заповідник «Ганнина Пустинь». Його основні об'єкти: В середині будинку — музейна експозиція. Привертає увагу вітальня із простим, покритим скатертиною столом, за яким частували гостей. Тут же — улюблений стіл Тараса Шевченка, за яким він полюбляв працювати. Серед артефактів музею — експозиція «Рушник, що вмє промовляти». Серед рушників почесне місце займає кралевецький рушник, на якому вишито «1894 рік», замовлений П. Кулішем до їхнього з милою Санею золотого весілля.

У музеї-заповіднику реконструйована хата Куліша (5 кімнат), оригінал якої побудовано у 1877 році за порадою дружини Ганни Барвінок. На сволоку хати був напис: «За доброю порадою своєї дружини побудував Пантелеймон Куліш». Поруч — скульптурна композиція — пам'ятники Пантелеймона Куліша і Ганни Барвінок. Поряд — реконструкція господарських споруд — клуня, колодязь-журавель, стежка до копанки Куліша, на березі якої стоїть Шевченкова альтанка.

До будинку Білозерських-Кулішів веде липова Алея кохання. У протилежний бік від дому прокладена Алея, яка веде до меморіального поховання подружжя Кулішів — Пантелеймона й Олександри та науковця і громадського діяча — кирило-мефодіївця Василя Білозерського. В парку поруч з могилами — клен П. Куліша, якому майже півтора століття.

Уся територія заповідника упорядкована доріжками, квітниками, газонами, алеями, по яких у далекі Кулішівські часи ходили Тарас Шевченко, Віктор Забіла, Іван Франко, Іван Пулюй, Марко Вовчок, Опанас Маркович, Микола Костомаров.

На могилі Пантелеймона Куліша, на мармуровій плиті висічені слова поета «Зовсім інша була б річ, як би ми єди-

ними устами і єдиним серцем трудилися над пробудженням суспільно-національної свідомості України». Ці слова Куліш сказав більше ніж 100 років тому, але вони не втратили своєї актуальності і сьогодні.

В подіях чорної ради 1663 року та її наслідків містечко Борзна стало місцем страти гетьмана Якіма Сомка та його прибічників. Саме тут І. Брюховецький учинив розправу над своїми опонентами. Хутори і містечко Борзна згадуються у романі «Чорна рада», тут відбуваються зустрічі попа-полковника І. Шрама з козаками — борзнянцями, сотником Костомарою і сотником Білосором. Останній, на думку письменника, був прародичем Білозерських, його побратимів Василя і Миколи, а також милих пань Надії, Любові і коханої Олександрі.

6 станція місто Батурин

Батурин — гетьманська столиця України XVII–XVIII ст. У романі «Чорна рада» є згадки про це місто. Полковник Іван Шрам на шляху до Батурина заїхав до Борзни (у романі — Борзні), щоб коротко відпочити у свого давнього приятеля сотника Білозерця. Той розповів Шрамові про останні події. Так на полковій раді в Батурині «ніжинський полковник Васюта Золотаренко схилив старшину до того, щоб вона обрала його гетьманом. Старшина ж намагалася переконати його дати гетьманувати молодшим та не видавати Я. Сомка».

Після обрання на гетьмана І. Брюховецький, аби спертися на допомогу Московії, підтвердив у Батурині Березневі статті 1654 року. Деякі історики стверджують, що вони були фальсифіковані, але суть у тому, що гетьман Брюховецький улітку 1663 року, після отримання булави під «оновленими» Березневими статтями змушений був підписатися так: «Великого Государя, его царського величества, холоп, я, гетьманъ Іван Брюховецкій, съвѣрным е. ц. пресвітлого величества, съ Войском Запорожскимъ».

Це було ще не все приниження. Саме 17 листопада 1663 року були обговорені і підписані п'ять нових статей, які доповнювали Березневі і були названі Батуринськими, які суттєво обмежили права і вольності Козацької Держави.

Згадує Пантелеймон Куліш стольний Батурин і в інших творах. Зокрема він записав у селі Кумейках на Черкащині плачі й народні оповідання про героїчний опір захисників гетьманської столиці від російських військ 1708 року. Столітній дід Клим Білик розповів йому таке: «Ото, як став бить Мазепа на царя, то Бог знає, що й робить. Аж на розділ на церкву постягував у Батурині пушки да бив. Так избив, що вже каже козак — так наше військо завертілося, що пропадать да й тільки!».

7 станція місто Конотоп

З Конотопом пов'язані сторінки життя і творчості Пантелеймона Куліша, Ганни Барвінок та їхніх друзів, зокрема й Т. Шевченка та О. Лазаревського.

Так, Олександра Білозерська вчилася у приватних пансіонах. Спочатку у приватному пансіоні Козакової. Пані Козакова вчилася в так званому «Смольному монастирі», мала одну дочку і не хотіла віддавати до науки в світ за очі, то вчила сама, а щоб дочці було охотніше, то прийняла ще десять панночок, як товаришок їй до науки та дитячої забави. Про цю пані згадує Ганна Барвінок з великою пошаною та любов'ю, а про її побут, як про щось величне та панське. «Жити їй там було дуже гарно. Учено їх тоді, як звичайно тодішніх панночок, французької й німецької мови, співати, грати на фортеп'яні і танцювати. Письменниця також згадує, що віддано їй більше до пансіону, щоб сестра не нудьгувала сама, а вчилася вона мало. Згодом дівчина продовжує навчання в приватному пансіоні Принцлейна в Конотопі. Пансіон знаходився на Ярмарковій площі. На жаль, заклад швидко закрили, і вся офіційна освіта закінчилася для Сані Білозерської, коли Олександрі йшов чотирнадцятий рік. Далі — тільки самоосвіта.

8 станція місто Кролевець

Козацький Кролевець — місто, яке мало Магдебурзьке право, місто, яке постало на давньому шляху з Московщини до Києва. Місто з давен славиться своїми унікальними тканинами рушниками.

Тут жили знайомі Кулішів. Через це місто у 1845 році проїжджали Т. Шевченко і П. Куліш. Кролевецьку Сіверу згадує П. Куліш у «Записках о Южной Руси». Серед авторів журналу «Основа», який видавали В. Білозерський, П. Куліш і Д. Каменецький, були уродженці Кролевця. В «Основі» вперше були надруковані вірші Петра Кузьменка, дяка з села Попівка. Редакція часопису листувалася із добродієм з Кролевця (не розшифровано криптонім «Г-ну А-т-ву в Кролевец»). На золоте весілля Кулішів (1897 р.), Пантелеймон замовив кролевецький рушник, укотре дякуючи долі за віддану дружину Олександрю, подарував їй цю реліквію. Рушник нині є одним із найцінніших експонатів музею-заповідника «Ганнина пустинь».

З Кролевцем пов'язане життя поета і літературознавця Миколи Зерова, який на початку ХХ ст. написав ряд ґрунтовних досліджень про творчість Пантелеймона Куліша. Свою книжку з історії української літератури М. Зеров називає «Від Куліша до Винниченка». Поет є також і автором сонета «Куліш», в якому постає образ-феномен українського «європеїста».

9 станція місто Глухів

Глухів — остання гетьманська столиця України. У часи Пантелеймона Куліша — повітове місто, знаний освітньо-культурний центр Чернігово-Сіверщини. П. Куліш доволі часто відвідував Глухів. Місто він знав ще з літ юнацьких. Після 5 класу Новгород-Сіверської гімназії, почав готувати до повітового училища панських дітей. Красзнавець В. Терлецький стверджує, що П. Куліш був домашнім учителем дочок маршалка глухівського дворянства. Письменник першим і чи не єдиним створив образ «кровожадного чудовища» Малорос-

сійської коллегії», створеної Петром I у 1722 році. Про це довідуємося, прочитавши роман «Михайло Чарнышенко или Малороссия 80 лет назад» (1842 р.). Згадує Глухів Куліш і в ряді поетичних творів (поема «Великі проводи», дума «Давнє горе»).

З Глуховом пов'язане життя Каменецького Данила Семеновича (1830–1881), етнографа, завідувача друкарні та видавництва П. Куліша. Після заснування в Санкт-Петербурзі українського суспільно-політичного та літературно-мистецького часопису «Основа» він опікувався організаційними і технічними справами цього видання (1861–1862). Каменецький — ініціатор випуску популярних книжок для народу, автор «Збірника українських пісень з голосами», писав поезії, його перу належить вірш «Народна слава».

Валентина Ткаченко,
м. Суми

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ: МИСТЕЦЬКІ ДІАЛОГИ

(до 200-річчя від дня народження Пантелеймона Куліша
(1819-1897))

У зібранні Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького зберігається офорт Лева Жемчужникова за малюнком Пантелеймона Куліша «Лірник Дмитро Погорілий». Цей твір надійшов до музею у 1936 р. із Української картинної галереї (м. Харків). Л. Жемчужников був вірним послідовником і прихильником творчості Т. Шевченка. Саме він задумав продовжити однойменну серію Т. Шевченка «Живописна Україна» (1844) і видав її у 1861–1862 роках як додаток до журналу «Основа», що виходив у Петербурзі. Художник використав власні твори періоду перебування в Україні у 1852–1856 роках, а також малюнки інших митців, в тому числі і П. Куліша. Мандруючи селами і містами, робив замальовки, збирав і записував український фольклор разом із П. Кулішем. Останній завжди велику увагу приділяв усній народній словесності, постійно акцентував на значній ролі в цьому своєї матері Катерини Гладкої. Про свої зустрічі з народними співцями, зокрема лірником Дмитром Погорілим, П. Куліш розповідав Л. Жемчужникові: *«Во время моих странствований по убогим хатам всего больше я располагал простой народ в свою пользу тем, что пел или читал наизусть множество народных песен. Этот запас знания, усвоенный мною ещё с неграмотного моего детства, помог мне сойтись и с Дмитрием Погорильем. Он, с наивностью горячего сердца, предлагал мне идти и ехать со мной куда угодно, так что ставил меня даже в некоторое затруднение своею преданностью. К сожалению, это была одна из первых моих встреч в таком роде»* [1, с. 329–330].

Взасмини Т. Шевченка і П. Куліша — двох видатних постатей української культури — залишаються актуальними й сьогодні. Як зазначав дослідник творчості Т. Шевченка В. Яцюк, вони майже не розроблялися ні літературознавцями, ні мистецтвознавцями, а малярська спадщина П. Куліша ще й досі маловідома, несистематизована і не оприлюднена.

Зустрілися майбутні побратими у червні 1843 року в Києві. Шевченкові було 29 років, а Кулішеві — 24. Т. Шевченко тоді навчався в Академії художеств, уже був відомим поетом, автором «Кобзаря». П. Куліш учителював у Києві у дворянському повітовому училищі. Цікаво, що перша зустріч митців відбулася за мольбертом. Про неї П. Куліш розповів у спогадах про М. Костомарова: *«Якось сидів я за мольбертом і потопав у грі рисок, фарб і різних їх тонів. як перед мене з'явилась невідома ще мені постать Шевченка, в парусиновому балахоні і в такому ж картузі, що спадав йому на потилицю подібно до козацького шлика. — А вгадайте, хто? — це були перші Тарасові слова, промовлені тим чарівно-веселим і безтурботним голосом, що ним захоплювалися і жінки і діти»* [2, с. 210].

Якщо про першу зустріч з Т. Шевченком у Києві влітку 1843 року П. Куліш залишив нам словесний портрет молодого поета, то їхнє коротке побачення в січні 1844 реалізувалось у двох «портретах навзаєм». Куліш створив графічний художній образ Кобзаря, а той змалював свого приятеля олійними фарбами. Як вважають дослідники, за розмірами, композицією, особливостями письма, він перегукується з портретами 1843 року і залишився незавершеним, але з підписом автора. Наприкінці січня Т. Шевченко перебував у Києві і бачився з П. Кулішем усього декілька днів (стільки, мабуть, було і сеансів). А те, що вони були, підтверджує олівцевий «Портрет Т. Шевченка», створений Кулішем і подарований ним поетові. Під час арешту у справі Кирило-Мефодієвського братства цей портрет разом із іншими паперами поета було вилучено і він довго зберігався в архіві III жандармського відділу. Нині олівцевий малюнок робо-

ти Куліша зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка. Під зображенням авторський підпис: *«П. К.»* і дата *«1844, генв. 29»*. Схоже, що на рисунку зафіксовано момент творення поетом портрета Куліша. Тим більше, що й Кулішів погляд спрямований на глядача, тобто в художника, який малює його.

Підтвердженням духовного звернення П. Куліша до поета-засланця, є його графічний «Портрет Т. Шевченка», створений з уяви 1855 року в Києві. По смерті П. Куліша передала до музею старожитностей В.Тарновського його дружина — Олександра Кулішева. Наразі він у Чернігівському історичному музеї. Окрім іншої розвернутості постаті Шевченка до глядача, у зовнішності дуже багато схожого: зачіска, одяг, контур профіля. Цій схожості є пояснення: Куліш згадував і уявляв Шевченка з 1844 року.

Більшість Кулішевих згадок про Кобзаря в 1850-ті роки так чи інакше пов'язані з його поезією. 24 липня 1856 року в листі до Тарновського Куліш пише: *«Закінчаю ж мій коротенький лист потишною звісткою, що єсть певна надія визволить із неволі нашого Перебендю. Будуть старатися про се в праведного царя під час коронації усякі шановні і високоповажні люде. Отоді б то в нас на Україні зійшло серед ночі сонце!»* А 16 серпня того ж року в листі до дружини він сповіщає, що переписав до альбому Мані де Бальмен *«дуже гарних невольницьких віршів Тараса»*.

Для П. Куліша товариство Т. Шевченка було *«мов небесне обіттування»*, а *«сяйво його духа було чимось надприродним»*. Це Куліш назвав поета *«національним пророком, небесним світильником, знаменитим кобзарем»*, а його поезію — *«суком воскресної труби архангела!»* У Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша були розбіжності у поглядах. Про те, що їх єднало П. Куліш у «До-світках» написав так:

«Україна-мати обох нас родила;
У чистому на одному лоні
Обох нас пестила...».

СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. **Івашків В.** Український фольклор у записах і дослідженнях Куліша (1840-ві роки). // Хроніка-2000. — Київ, 2009. — № 78. — С. 329–369.
2. **Кулиш П.** Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. // Хроника-2000. — Київ, 2009. — № 78. — С. 205–229.

Федорова Марина,
м. Полтава

В ПЕРЕГУКУ СТОЛІТЬ: ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І ПОЛТАВЩИНА

*...Він українській мові дарував
Абетку фонетичну — кулішівку...
Злічити важко, скільки добрих справ
Куліш зробив, тож знатимуть довіку
Того, хто сам безцінним скарбом став.
(В. Кропивка)*

7 серпня 2019 року виповнилося 200 років від дня народження історика і літератора, поета і прозаїка, драматурга і мовознавця, перекладача й етнографа, критика та видавця, словом «першорядної звізди в нашому письменстві» (за висловом І. Франка) Пантелеймона Олександровича Куліша. Стосовно святкування ювілеїв (не лише Куліша) влучно, на мій погляд, сказав письменник Сергій Осока: «Не хочеться чергової біографії, щоб здмухувати пил. Не хочеться штучних квітів до роковин. Портрета з рушником — теж. От аби побачити живу людину — настільки живу, щоб можна уявити її серед сучасників...»[7].

Нам, полтавцям, пощастило, бо Пантелеймон Олександрович у 1852-1854 рр. жив на Полтавщині, у селі Заріг Лубенського повіту, пізніше мешкав у с. Василівка (Яновщина), бував у Полтаві та Миргороді, вивчав місцевий фольклор, писав твори на нашій рідній землі, садив дерева, квіти та городину, будував, майстрував, вважаючи, що «светское бездействие оставляет пустоту в душе и ссорит нас с самими собой — сельские работы возвращают душе потерянное спокойствие». Власне, роки перебування Куліша на Полтавщині відкривають нам цілком нову й характерну сторінку в житті й особі письмен-

ника. У ці роки Куліш робить першу спробу в своєму житті «хуторянитись». Випробувавши всі шляхи й усі можливості, що давало велике місто, і не задовольнившись тим, чого йому пощастило досягти в Петербурзі, Куліш переніс свої надії зі столиці на провінцію, з міста на глухе хутірське життя. Місто стомило Куліша [9, С. 261].

Особистість письменника і його зв'язки з Оржицьким краєм активно вивчає краєзнавець Володимир Подрига. Володимир Миколайович — постійний користувач відділу краєзнавства Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського. Всі свої книги з дарчими написами передає до бібліотеки — «Відділу краєзнавства ПОУНБ ім. І. Котляревського від автора. 18.03.19 р.» — читаємо на титульному листкові. Володимир Подрига зазначає, що Куліш мешкав на хуторі Баївщина поблизу Зарога Оржицької волості Лубенського повіту, куди вперше приїхав з дружиною Олександрою у 1853 році. Тут він придбав землю у Матвія Номиса, почав будувати хату [10, С. 82-83]. Він сподівався тривалий час проживати у цьому хуторі, мріяв про затишний хутір, достаток, родинну ідилію.

Будівельні роботи письменник розпочав навесні 1854 року, проте вони просувалися вкрай повільно, бо як писав у листі до Михайла Максимовича, зарізькі робітники не прагнули виконати заплановане ним вчасно, а задовольняли власні потреби. Ось якими побачив їх господар: «...наші зарізькі майстри такий народ, що два рази сокирою цюкне, а в третій раз горілочку хлисне; як же нахлищеться, то ляже під колодою виспатись...».

Сьогодні в Зарозі місцеві жителі пригадують свідчення старожилів про «злого» поміщика, забуваючи про те, що саме Пантелеймон Куліш окультурював Баївщину, насадив дубовий гай на околиці села, намагаючись залишити в Зарозі добру пам'ять про себе. У листі до Сергія Аксакова читаємо: «...я підприємля засадити значительную часть своей степи лесом...

Весною взошло множество прелестных маленьких дубков... Не надеюсь дожить до полного их развития, я буду сажать густые ряды в параллель с другими деревьями. Мне приятно думать, что некогда по этим правильным насаждениям станут доискиваться, кто предпринял такой бескорыстный подвиг...» [6, С. 4–5]. Але його почин залишився без підтримки односельців, які за щоденними клопотоми та історичними катаклізмами не зуміли зберегти посажені письменником дерева. Якби це сталося, наголошує В. Подрига, то сьогодні дуби шуміли б густим листям, ставши беззаперечним свідченням безкорисливої діяльності Пантелеймона Куліша в оржицьких степах.

Почуваючись комфортно у баївській хаті, письменник хоч і збирався покинути її назавжди, зізнавався, що він тут «здоров..., спокоен и почти счастлив...». Поряд з будівництвом та сільськогосподарськими роботами (насадженням дубового гаю, створенням квітників, розведенням волів, коней, голубів), Куліш не полишав письменницьке ремесло. У Баївщині написав баладу «Солониця», поему «Великі проводи», повість «Феклуша», монографію «Опыт биографии Н. В. Гоголя», упорядкував перший том праці «Записки о Южной Руси», до якого вмістив розповіді й думи оржицького кобзаря Архипа Никоненка [10, С. 16]. Текст був написаний спеціально ним створеним фонетичним правописом, який згодом, 1860-го року, був ужитий для друку «Кобзаря», а потім використовувався в журналі «Основа» й отримав назву «Кулішівка».

Цікаво, що у нашій бібліотеці збереглася книга В. І. Василенка з правописом «Кулішівка» — Вжитки селянські по Полтавщині (СПб., 1906). Це малоформатне дешеве видання. У передмові, яка називається «Увага до читачів» йдеться про те, що «петербурзьке «Товариство видання дешевих книжок» постановило завести в своїх виданнях той правопис, що найбільше підходить до української мови, — так звану «Кулішівку». Сей правопис вживався в Росії до заборони його 1876 року, а тепер

його вживас в своїх виданнях Академія Наук і Св. Синод таким правописом друкує українське Євангеліє. Сей правопис тим і кращий, що він найбільше пристосований до української живої вимови» [2].

У 1856–1857 рр. Куліш видав книгу в 2-х томах «Записки о жизни Гоголя», а також твори Гоголя у 6 томах. Заробіток з цього видання (3 тис. крб.) пішов на заснування власної друкарні у Санкт-Петербурзі (т. зв. друкарня П. Куліша), до речі, першої в ХІХ ст. української друкарні, в якій вийшли «Кобзар» Шевченка (1860), альманах «Хата», «Народні оповідання» М. Вовчок [13, С. 204].

Готуючись до святкування 200-ліття Куліша, ми вирішили з'ясувати, чи є у Полтаві, у фонді наукової бібліотеки рідкісні видання творів письменника чи видання з друкарні Куліша. І виявляється, що бібліотека зберігає книгу — «Народні оповідання» Марка Вовчка, яку видав П. Куліш у Санкт-Петербурзі у 1858 році. Вона має мармурову обкладинку, шкіряний корінець, кути обтягнуті тканиною. Вважаємо, що книжка є однією з цінних книжкових пам'яток культури України.

Відкривається книга «Словом одѣ издателя», в якому Пантелеймон Олександрович говорить про українську словесність, проводить паралель між Квіркою-Основ'яненком і Шевченком (поэзия Квітчина есть хлібъ насущний; поэзия Тарасова — вино, веселящее сердце: бо хоть понуримъ складомъ, хоть плачучи оповідає вінъ иногді людську долю, а въ душу нашу ллэ сцѣлющу и живущу воду: не помертвихъ бо послав ёго Господь голосити, а живих на діло жизни воздвигати) та зазначає про творчість Марко Вовчок (такі оповідання, якъ Вовчкови, станутця съ часомъ основою словесности нашої народнѣй) [3, С. 8–9].

Цінності книзі додають книжкові знаки колишніх її власників. Видання було у приватній колекції Олександра Михайловича Базилевича, про що свідчить штампель на форзаці

книги «ИЗЪ КНИГЪ О. М. БАЗИЛЕВИЧА» (народився він на Полтавщині, закінчив Полтавське Олександрівське реальне училище. Був підполковником Армії Української Народної Республіки) [1, С. 24]. Ще одне свідчення про те що книга була у приватних руках — конгревне тиснення на титульному аркуші з написом — Павель Николаевичъ Бражниковъ.

Наша наукова бібліотека зберігає також два випуски журналу словесности, наукъ и политики — «Библиотека для чтения», надрукованого у типографії Куліша, у 1863 році і який виходив щомісяця. У цьому журналі друкувалися вірші та прозові твори, статті наукового змісту, а також критика та бібліографія. На форзаці обох випусків розміщений екслібрис у прямокутній рамці з орнаментом та аббревіатурою «П. А. К».

Бібліографічною рідкістю, яка збагачує фонди Полтавської наукової бібліотеки є прижиттєве видання Пантелеймона Куліша — драма «Байда — князь Вишневецький (1553–1564)», надруковане 1884 року у Санкт-Петербурзькій типографії товариства «Общественная Польза».

Протягом свого життя Пантелеймон Куліш був талановитим письменником, який завзято трудився, збагачуючи українську культуру новими поемами та перекладами, він залишився вірним собі і своїм переконанням, хоча на схилі літ виявився чужим серед своїх і своїм серед чужих [12, С. 260].

Завершити хочемо цікавою історією про перебування П. Куліша в Полтаві, який наводить Валерій Шевчук [13, С. 204–205]. 9 травня 1860 року полтавська громада запросила письменника на обід у міський сад. Зібралось близько двохсот чоловік: і селяни, і поміщики, шевці, й кравці, генерали й письменники. Перед тим як сісти до столу до розпорядника підійшов незнайомий чоловік і попросив прийняти його як учасника обіду. Людей і так було багато, тому незнайомця не хотіли пускати. Тоді цей чоловік сказав: «Я той жандарм, що відвозив Куліша з Петербурга в Тулу на заслання». Відставний

жандарм сів навпроти Куліша, а згодом попросив слова для привітання: «З вуст відставного жандарма прийміть, люди добрі, щире бажання, щоб ширилися, зміцнялися й пишалися на Україні ті ідеї, за які я відвозив Куліша на заслання в Тулу».

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Базилевич Олександр Михайлович // Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) : біографічний довідник / Я. Тинченко. — Київ : Темпора, 2007. — Кн. 1. — С. 24 : фот.
2. Василенко В. И. Вжитки селянські по Полтавщині. — СПб., 1906. — 40 с.
3. Вовчок М. Народні оповідання / М. Вовчок. — СПб. : [б. и.], 1858. — 186 с.
4. Кропивка В. Свояки : триптих : поезія / В. Кропивка // Оржицькі вісті. — 2018. — 2 серп. — С. 6.
5. Куліш П. О. Повне зібрання творів. Листи // П. О. Куліш. — Київ : Критика, 2005 — Т. 2 : 1850-1856. — 2009. — 670 с.
6. Оржиччина в листах і спогадах гостей / упоряд. В. М. Подрига. — Чорнобай, 2018. — 80 с.
7. Осока С. Пантелеймон Куліш на вістрі протиріч [Електронний ресурс] // Оpinіон так думає Україна. — Режим доступу: <https://opinionua.com/2019/08/06/pantelejmon-kulish-na-vistri-protirich/?fbclid=IwAR3FoaidNjUZs2DavV4-zZnyMCITW-FAF7P7xGL19AjQnVvyfMCycSxi7zM>. — Назва з екрана. — Дата звернення: 08.08.2019.
8. Пантелеймон Куліш : [згадується перебування на Полтавщині] // Ротач П. П. Колоски з літературної ниви : короткий літературний календар Полтавщини / П. П. Ротач. — Полтава : Полтавський літератор, 1999. — С. 328–331. : портр.
9. Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки : [у т. ч. згадується про перебування письменника на Полтавщині] / В. Петров // Кур'єр Кривбасу. — 2009. — № 234/235. — С. 237–292 ; № 236/237. — С. 213–285.
10. Подрига В. М. Нарис літературного життя Оржиччини / В. М. Подрига. — Київ : Люксар, 2016. — 132 с.
11. Подрига В. Образи Оржиччини в літературній спадщині гостей краю. — Чорнобай : Чорнобаївське комунальне поліграфічне підприємство, 2018. — 78 с.
12. Сто найвідоміших українців / ред. В. Александров. — Київ : КМ Publishing, 2015. — 679 с. : іл.
13. Шевчук В. Из вершин і низин : книжка цікавих фактів із історії української літератури / В. Шевчук. — Київ : Дніпро, 1990. — 446 с.

Людмила Яременко,
м. Суми

П. КУЛІШ INCOGNITO

(за публікаціями Г. Т. Петрова)

Ювілей славетного крайнина — 200-річчя від дня народження П. Куліша, — автора «Записок о Южной Руси» (1856–1857 рр.), що названі С. Єфремовим в «Історії українського письменства» *«ластівкою нового літературного руху»* 60-их років XIX ст.; найвизначнішого письменника, постаті — *«зіткана з суперечностей; людина велика в позитивній діяльності, велика і в помилках, хитаннях...»* [1, с. 385,393], — спонукає патріотично налаштованих українців до нового прочитання його багатої спадщини, зокрема белетристики й перекладів, вивчення *«культурницького подвижництва»*, наближає незнайомого П. Куліша до сьогодення, до усвідомлення, *«що не зважаючи на всі свої помилки й хитання, все ж таки дуже багато реального добра й послуг зробив рідному краю»* [1, с. 402]. Слушним і на часі є твердження О. Алфьорова, історика, автора передачі «Історичні фрески» на каналі «Культура»: *«Дуже хочеться осмислити Куліша в тому контексті, як про нього писав Франко: «Зірка в українському письменстві». Мені здається, що до сьогодні він трошки недооцінений?»* [2]. Отже, круглий стіл «Штрихи до портрета П. Куліша» дозволяє подивитися зацікавленим поглядом на *«реальне добро рідному краю»*, окремі грані таланту уродженця хутора Гукове містечка Вороніж Шосткинського р-ну Сумської області.

Принагідно слід підкреслити, що дискусія у рамках круглого столу дозволяє активізувати процес знайомства сучасного читача з програмними творами, — поза хрестоматією, з хутірською філософією П. Куліша. Це, за Л. І. Мацько, *«...дає краще зрозуміти нове, що не має ще переконливого обґрунтування»* («Культура української фахової мови», 2007), а значить зробити спробу

«наблизити» до сучасників-земляків, *«осмислити»* постать *«гарячого Куліша»*, *«бідолашного Куліша»* [1, с. 393, 402]. Отже, Куліш Incognito — (*итал.* incognito, від лат. incognitus — невпізнаний, невідомий) (О. С. Мельничук, 1977). Актуальності нашій розвідці додає той факт, що напередодні святкування 200-річного ювілею молодий журналіст Ярослав Гула у межах проекту «Моя Сумщина» вже створив фільм «Наш Куліш», який виклав в YouTube (980 переглядів) [3]. Цей невеликий фільм є своєрідним тизером у спробі розпочати особисте знайомство з *невідомим, «недооціненим»* (О. Алфьоров) П. Кулішем.

Велич визначного крайнина — П. Куліша, вимірюється не тільки ювілейними заходами, зокрема спорудженим пам'ятником (07.08.19 р. у смт Вороніж Шосткинського району) [4], читаннями, виставками тощо, а й тими красзнавцями й науковцями, що привертали увагу спільноти, в першу чергу земляків, до цієї людини. Серед таких людей, що культивував місцевий патріотизм, з повагою ставився до культурної спадщини свого рідного краю, багато зробив для увічнення пам'яті *«велетня в особі Панька Куліша»*, був Геннадій Терентійович Петров (1936–1996) — знаний журналіст-красзнавець, літературознавець, дослідник, ерудована людина. Тому його публікації в регіональній пресі 3-ьох останніх десятиліть XX ст. несуть низку маловідомих фактів, неупереджених оцінок і незвичних ракурсів, що дозволять по-новому поглянути на письменника й особистість *великого калібру*. Й побіжно, а на нашу думку важливо, на роль книги у житті сучасної людини.

Отже, метою нашої розвідки — зробити спробу визначити тематичні вектори публікацій Г. Т. Петрова, присвячених П. Кулішу, окремі особливості презентації набутих фактів. Предметом дослідження — статті, нариси та замітки в сумських газетах 80–90-их рр. минулого століття, а матеріалом — доробок Державного архіву Сумської області — книга «Петров Геннадій Щоденники. Нариси. Статті» [5].

Статтею — довідкою, візитною карткою, про творчість П. Куліша є, на нашу думку, — «50 томів Пантелеймона Куліша» («Панорама Сумщини», 10.05.1990 р.): *«Найбагатшу спадщину залишив Пантелеймон Куліш. Коли б її зібрати та видати — мали б не менше 50 грубих томів. — і додає, — Ніхто з уродженців краю не здужав узяти на себе більше»*. Журналіст-красзнавець, презентуючи визначного краянину, наголошує на його широкому діапазоні занять, на таких іпостасях, як педагог, видавець, перекладач тощо; виокремлює знання мов останнього, — *без різних ухилянь, — 8 європейських мов, крім української та російської*. Й резюмує: *«Іван Франко назвав його «першорядною зіркою в нашому письменстві». І то є щира правда»* [5, с. 709].

Прикметною особливістю цієї публікації й подальших є обов'язкова «прив'язка» до конкретного місця, будинку, хутора, селища на мапі Сумщини, рідної для Куліша Сіверянщини. Г. Петров наголошує: *«Рідна Сіверянщина, де містечко Вороніж письменник називав своєю батьківщиною, дала йому матеріал для перших творів»* [там само, с. 709].

Журналіст нагадує: перше повне зібрання творів І. Котляревського видав у 1862 р. саме П. Куліш [5, с. 213], й слушно зауважує, що в той же час спадщина самого П. Куліша, на жаль, і сьогодні малодоступна. Заплановані багатотомні видання творів письменника у першій половині ХХ ст. так і залишилися у планах. Натомість маємо найбільш повне видання — у 6 томів (Львів, 1908–1910р.). Посилаючись на проф. О. Дорошкевича, автор мріє про появу 50-томника, хоча б на перетині двох століть (ХХ–ХХІ). Ця думка повторюється й, опосередковано також, у подальших дописах.

Особливе місце в красназвочному доробку Г. Петрова займає нарис «Жмуток трави із Кулішевого подвір'я», написана до 170-річчя від дня народження письменника («Червоний промінь», 05.08.1989р.). Читач другого десятиліття ХХІ ст. *наблизить* до себе П. Куліша невідомого, INCOGNITO, знайде

тут відповіді на питання, бо ця розповідь про земляка з *«щемливим почуття вдячності»* [5, с. 687]. До слова, «вдячність», — депо призабута чеснота, — несподівано знайшла відгук у новому проекті 2019 р. Л. Івшиної (головний редактор г-ти «День»), книзі «День вдячності», що готується до друку.

Стилістика нарису задана своєрідним ліричним прологом: *«Він і зараз переді мною, жмуток трави із Кулішевого подвір'я. Прикладаю траву до обличчя — і п'янки пахощі лук і поля огортають мене, опиняюсь немовби знову там, на сумському Поліссі, батьківській землі класика української літератури Пантелеймона Олександровича, або як ще писали давніш, Панька Олельковича Куліша»*. Тому цілком закономірною є фраза, що починає основний текст: *«У поїздку на Шосткинщину мене покликав обов'язок перед пам'яттю велетня української культури, другого по смерті Шевченковій найвизначнішого діяча...»* й далі по тексті вислів М. Коцюбинського — *«... благородний автор ... сили інших коштовних праць має право на нашу велику повагу й вдячність»*... [5, с. 687]. Отже, *обов'язок перед пам'яттю, щемливе почуття вдячності*: і знову Г. Петров про малодоступність творів Куліша — *«А ми ж так мало зробили для вивчення його творчості, популяризації його творів»* [там само]. Такий підхід, безумовно, мотивує читача-нащадка таки приязно розгорнути книжку Куліша, прочитати бодай кілька його поезій, перекладів чи белетристичних творів.

Ціком природнім є бажання журналіста-красназвця дізнатися, де справжні Кулішеві місця. Обираючи маршрут пошуків, Г. Петров з повагою звертається до своїх попередників, зокрема до найвизначнішого серед красназвців Сумщини Івана Спиридоновича Абрамова (за твердженням Г. Петрова), який у 20-ті роки минулого століття в один із приїздів на малу батьківщину впорядкував могилу батька письменника — Олександра Андрійовича, й це місце поховання упродовж 60-ти років зберігало пам'ять *«про місце садиби (Гуків хутір), де народився і зростав творець першого українського фонетичного пра-*

вопису...» [5, с.688]. До слова, варті уваги й розвідки, статті І. Абрамова, присвячені Кулішеві і селищу Вороніж, на науковій цінності яких наголошував Геннадій Терентійович [5, с. 893-895].

Пошуки були успішними — 5 липня на околиці колишнього хутора окреслили місце, де стояв отчий дім Панька Омельковича. І пояснення того було простим і зрозумілим: *«Я йшов вклонитись пам'яті письменника — і це відкривало душі»* [5, с. 688].

Долаючи т. зв. «білі плями», журналіст-краєзнавець знаходив однодумців у Кулішевому кутку, чий прізвисько й спогади зберіг і занотував, залишив своїм читачам (обов'язковий вектор у публікаціях Г. Петрова). Серед яких білорус за походженням і воронежець з 1945 р., місцевий краєзнавець Микола Артемович Андрєєв, і сільська трудівниця, пенсіонерка Ганна Григорівна Мороз, котра вразила подорожнього журналіста своєю говіркою — *«Як буде шкода, коли своєрідна говірка рідного Кулішевого кутка, яка повноводо влилася у його твори, зникне, розчиниться у суржикі»*; та ін.

Нарис «Жмуток трави із Кулішевого подвір'я» Геннадій Терентійович писав для тодішньої молодіжної газети «Червоний промінь», тому подальша розповідь про козацький родовід Кулішів і життя майбутнього письменника написана простою мовою з любов'ю, котра захоплює не обтяженого життєвим досвідом читача й тоді та сьогодні, — і П. Куліш INCOGNITO стає більш зрозумілим. Додають штрихів до портрета письменника-ювіляра і прониклива розповідь про його матір Катерину Іванівну, чия мудрість і материнська любов йшли від *«живої народної річі»*, безлічі пісень, — автор нариса зазначає: *«Пісня була в неї не забавкою: вона думала піснями»*. [5, с. 689]; про батька Олександра Андрійовича, який любив поезію Державіна й читав синові вірші.

І на продовження до *«щемливого почуття вдячності»*, згаданого раніше, але тепер в якості ще одного штриха до пор-

трета П. Куліша - Куліша невідомого. Це вдячність жінці — Уляні Терентіївні Мужилівській, яка *«вселила в хлопця прагнення до досконалості, до осягнення високої мети, ознайомила його з грецькою культурою»*. Саме її малий Панько називав царицею, богинею, *«що сяє розумом»* [5, с. 690]. Сам письменник жартома згадував: *«Я був зовсім огречений»* (від Греція). А у сучасного читача спливає аналогія «огречений» — «гречний», у — широкому розумінні цього слова, щоб сказати — богиня, *«що сяє розумом!»*

Важливим, на нашу думку, є ще один вектор у публікаціях літературознавця Г. Петрова — збереження історичної пам'яті, місць поховань, парків, навіть того старого дуба на Кулішевій садибі, що безжально зрубали «нові орачі». Зрозумілим для сучасного поціновувача життя і творчості славетного земляка буде риторичне питання: *«Двома-трьома сотками збільшили орний клин. А скільки втратили?»*

На продовження теми збереження історичної пам'яті — це публікації в газеті «Панорама Сумщини» упродовж 1990–1991 рр. під назвою «Восьме диво світу», «Про восьме диво світу — історик Віктор Романовський». Журналіст привертав увагу земляків, у першу чергу глухівчан, до унікальної палацо-адміністративної споруди — будинку Малоросійської колегії (архітектор А. Квасов), зведеної в 1768–1782 рр. П. Куліш учителював у Глухові лише 2 роки (1837–1838), але будучи *«зовсім огреченим»*, в усьому прагнув досконалості, — не міг не зрозуміти величі цієї пам'ятки української архітектури (хоча на власні очі він уже не міг його бачити), дослідити-таки й відтворити, — майже фотографічно, у своєму романі «Михайло Чарнишенко». Геннадій Терентійович як аргумент цитує опис цього 8-го дива світу: *«...Над глибокими нішами, в яких поважно були розставлені величезні Мінерви, Феміди, Марси, стародавні оратори й філософи по сусідству з вусатими гетьманами в довгих жупанах і широких горностасових мантіях... В інших місцях — стародавні мечі з пташиною головою на держалні, довгі мушкети та бойові келе-*

ни козацькі в лаврах... Тут нічого не було забуто: вибагливий український архітект вирішив збудувати будинок усім землякам на диво й виснажив усю свою винахідливість, щоб його прикрасити...» [5, с. 707]. Художній опис цієї споруди, знищеної пожежею 1784 р., журналіст-дослідник доповнює пізніше документальним від історика В. Романовського — «...Дім цей кам'яний завдовжки мав 122 сажні, а завширшки, крім виступних двох круглих кімнат і трьох залів, - сім сажнів. В цьому будинку було 62 кімнати по 11-квартирних сажнів кожна (пересічно...)» [5, с. 784]. Усе це прояви усвідомленої історичної пам'яті, котрі мають успадкувати молоді люди, що сьогодні відкривають для себе П. Куліша INCOGNITO.

Важливим вектором усіх краєзнавчих студій щодо визначних краян, літературних джерел, історичних дат, колег і друзів — є для Геннадія Терентійовича книги, першоджерела, особливо першодруки, рідкісні видання, а також уважні читачі, збирачі цих книг. І незвичайний, непередбачуваний ракурс: книгозбірня (журналіста чи вченого) як показник величі особистості вченого, письменника, фахівця — у нашій розвідці П. Куліша. Читасмо як найвищу оцінку (у різних сенсах) у нарисі «Соло у сутінках», присвяченому 70-річчю від дня народження Миколи Данька — українського поета, журналіста («Добрий день, 24.05.1996 р.): «Найдивовижніше — Микола при цьому жив напруженим творчим життям... у ній (бібліотеці) 5 тисяч книг, не менше, — кожна містила сліди уважного читання. — І далі автор наголошує, — Я завдяки його бібліотеці збагнув, якого велетня масмо в особі Панька Куліша» [5, с. 905]. Отже, велетень — неупереджена думка журналіста Г. Петрова.

Підсумовуючи, варто наголосити, що INCOGNITO постає вельми *огреченою* людиною, котра прагне досконалості в різних іпостасях, все життя працював зі словом на 10 мовах світу, але плакав мову — рідну, материнську! Є дійсно «звіздою» (за І. Франком). І «дуже багато реального добра й послуг зробив рідному краю» [1, с. 402]. Як резюме звернення Геннадія Терен-

тійовича: «Дійте, як патріоти. Повсякчас пам'ятайте про Україну, живіть нею, любіть її. Вас просить про це Сумщина. Будьте гідними її великих синів Пантелеймона Куліша, Олександра Олеса, Івана Багряного...» [5, с. 893].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. **Єфремов С. О.** Історія українського письменства / С. О. Єфремов. — Київ : «Феміна», 1995. — 688 с.
2. **Алфьоров О.** Пантелеймон Куліш був дитиною свого просвітницького часу — української гетьманщини / О. Алфьоров. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nrsc.gov.ua/news.html?newsID=80633>
3. **Гула Я.** Моя Сумщина. Наш Куліш / Я. Гула. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=qllRulEJrRU>
4. Сумщина відзначає 200 років з дня народження Пантелеймона Куліша. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://sumypost.com/sumy_news/suspilstvo/sumshhyna-vidznachaye-200-rokiv-z-dnya-narodzhennya-pantelejmona-kulisha/
5. **Петров Геннадій.** Щоденники. Нариси. Статті : матеріали 2-ої наук. — практ. конф. дослідників «Петровські читання» / Держархів Сумської обл. ; упоряд.: Л. А. Покидченко (відп. упоряд.) та ін. ; під ред. Л. А. Покидченко. — Київ : Фенікс, 2016. — 977 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРТЮХ

В'ячеслав Олексійович

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Сумського державного університету.

БЕЦЕНКО

Тетяна Петрівна

доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови і літератури Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

ДМИТРИЄВА

Олена Миколаївна

головний бібліотекар відділу «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка

КОНОТОП

Аліна Вікторівна

завідувачка науково-експозиційним відділом історії краю з найдавніших часів до початку ХХ ст. Сумського обласного краєзнавчого музею

МІЛАЕР

Наталія Василівна

краєзнавець, керівник клубу краєзнавчого напрямку «Воронізький літописець» при Шосткинській центральній районній бібліотеці

П'ЯТАЧЕНКО

Сергій Васильович

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри зарубіжної літератури Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

П'ЯТАЧЕНКО

Юрій Васильович

педагог, координатор освітньо-краєзнавчих програм

РУДЕНКО

Юлія

студентка 241 групи факультету іноземної та слов'янської філології Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка

ТКАЧЕНКО

Валентина Миколаївна

старший науковий співробітник Комунального закладу Сумський обласний художній музей ім. Н. Х. Онацького

ФЕДОРОВА

Марина Анатоліївна

завідувачка відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського

ЯРЕМЕНКО

Людмила Миколаївна

старший викладач кафедри мовної підготовки іноземних громадян Сумського державного університету

Красназавче видання

Штрихи до портрета П. Куліша на тлі сучасності

Збірник матеріалів круглого столу з он-лайн зв'язком
м. Суми, 12 вересня 2019 р.

Відповідальна за випуск та укладач:
О.М. Малиш

Дизайн обкладинки, опрацювання матеріалу,
макетування та підготовка до друку:
ФОП Ткачов О.О.
+380687514803

Українською мовою.
Формат 60x84/16.
Підписано до друку 01.11.2019 р.
Тираж 30 прим.

ТОВ «Триторія»
майдан Незалежності, б. 3, оф. 420, м. Суми, 40030, Україна
<http://www.mt.co.ua/book>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і книгорозповсюджувачів видавничої продукції:
серія ДК № 5222 від 28.09.2016 р.

Управління культури Сумської обласної державної адміністрації
Комунальний заклад Сумської обласної ради
«Сумська обласна універсальна наукова бібліотека»
Комунальний заклад Сумської обласної ради
Сумський обласний краєзнавчий музей
Комунальний заклад Сумської обласної ради
Сумський обласний художній музей ім. Никанора Онацького
Громадська організація «Центр корпоративної освіти «Лкме»
Громадська організація «Центр розвитку території та соціального маркетингу «Територія»